Downloaded from UvA-DARE, the institutional repository of the University of Amsterdam (UvA)
http://dare.uva.nl/document/97662

File ID	97662
Filename	Hoofdstuk 8: De Wende. Een fantasie doorbroken

SOURCE (OR PART OF THE FOLLOWING SOURCE):

Type	Dissertation
Title	Dromen van dingen : Oost Duitse fantasieën over de westerse consumptiemaatschappij
Author	M. Veenis
Faculty	Faculty of Social and Behavioural Sciences
Year	2008
Pages	v, 311

FULL BIBLIOGRAPHIC DETAILS:
http://dare.uva.nl/record/268200

Copyright

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other then for strictly personal, individual use.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (http://dare.uva.nl)

Hoofdstuk 8
De Wende: een fantasie doorbroken

> Where we think we have caught hold of the Grail, we have only grasped a *thing*, and what is left in our hands is only a cooking pot (Bataille 1988:130).

In het najaar van 1989 gebeurde het ondenkbare: de inwoners van de DDR konden de BRD vrijelijk betreden en nog geen jaar later verenigden de twee Duitslanden zich. Gedurende dat jaar verkeerde Duitsland in een feeststemming. Vooral in de DDR was sprake van een enorme euforie. De gevoelens van vreugde verdwenen echter buitengewoon snel en in de tijd dat ik in Rudolstadt verbleef overheersten gevoelens van onvrede, teleurstelling, frustratie en wanhoop. Velen voelden zich zoals de man op de markt, bedrogen door de westerse wereld. Velen zeiden de DDR te missen. "Toen was de wereld nog gemoedelijk, warm en overzichtelijk", zo klonk het nostalgisch. Het was opmerkelijk dat deze stemming in alle lagen van de bevolking te vinden was. Ook mensen die het sinds de Wende in economisch opzicht beter ging dan voorheen, betoonden zich vaak gefrustreerd en teleurgesteld. Al met al heb ik bijna niemand gesproken die ronduit tevreden was over de veranderingen die na 1989 hadden plaatsgevonden. De vraag die in dit hoofdstuk centraal staat is hoe deze stemmingswisseling moet worden begrepen.

Wanneer ik mensen vroeg *waarom* zij precies zo ontevreden waren over de veranderingen die hadden plaatsgevonden, volgden daarop verschillende antwoorden. Na enige rubricering meen ik de onvrede te kunnen onderverdelen in drie clusters, waar meerdere subthema's in vallen, die ieder voor zich aanleiding waren tot frustratie en ontevredenheid. Kort samengevat draaiden de Oost Duitse klachten anno 1994 om de volgende drie hoofdthema's:

In de eerste plaats waren veel Oost Duitsers teleurgesteld in wat de *economische* omwenteling in praktijk teweeg had gebracht. In een markteconomie, zo luidde de Oost Duitse communis opinio, gold alleen het recht van de sterkste. Mede daardoor was de werkeloosheid in de DDR extreem hoog. Bovendien bedrogen mensen elkaar om er zelf beter van te worden. Een tweede reden waarom de kapitalistische wereld in de DDR op zoveel weerstand stoot was dat de *sociale differentiatie* tussen mensen sinds de Wende sterk was toegenomen, waardoor – zo beweerde men allerwegen – de onderlinge betrokkenheid tussen mensen was verdwenen. In de derde plaats bleek ook de verhouding tussen Oost en West

Duitsers in het geheel niet zo harmonieus te zijn als men had verwacht. In tegendeel: West Duitsers keken op een uitgesproken arrogante en neerbuigende manier neer op Oost Duitsers en hun voorbije samenleving, waardoor Oost Duitsers collectief het gevoel kregen dat ze *tweederangs burgers in eigen land* waren geworden. Zoals in de loop van dit hoofdstuk duidelijk zal worden, doken de materieelconsumptieve veranderingen die de Wende tot gevolg had gehad, in alle clusters op als oorzaak, gevolg of illustratie van de onvrede en klachten.

Hieronder zal ik dieper ingaan op de drie hoofdbronnen van onvrede. Voorafgaand daaraan wil ik dit hoofdstuk echter beginnen met een schets van de gebeurtenissen die zich in de DDR hebben afgespeeld vanaf het moment dat een deel van de Oost Duitse bevolking in de herfst van 1989 de straat op ging. Daarna zal ik de stemming schetsen die ik in 1994 in Rudolstadt aantrof, om vervolgens in te gaan op de verschillende redenen die ter verklaring daarvan werden aangevoerd.

De Wende

Vanaf het moment dat groepen Oost Duitsers er in augustus 1989 in slaagden om via de West Duitse ambassade in Praag toegang tot het westen af te dwingen, begon de roep om verandering in steeds bredere lagen van de Oost Duitse samenleving op te klinken. In de krant verschenen ingezonden brieven waarin mensen – eerst voorzichtig, later steeds duidelijker – veranderingen eisten: meer openheid, democratie en vrijheden. "*Wir* sind das Volk" klonk het allerwegen en 'het volk' duldde niet langer dat er voor hem gesproken en geregeerd werd. 'Het volk' eiste verandering van de bestaande Oost Duitse machtsstructuren. Opgemerkt moet worden, dat het een tamelijk specifiek gedeelte van het Oost Duitse volk was dat toen sprak. De mensen die de straat opgingen en om veranderingen riepen waren over het algemeen diegenen, die voordien ook op een kritische manier maatschappelijk betrokken waren geweest: intellectuelen, mensen die actief waren binnen de protestantse kerk, (actieve) partijleden, schrijvers, kunstenaars en journalisten. De meeste Oost Duitsers waren in de nazomer van 1989 even weinig geïnteresseerd in politieke ontwikkelingen als voorheen. Evenals voorheen, werden zij ook toen voornamelijk bewogen door de materiële en consumptieve zorgen en problemen in het land. "In the industrial provinces, what little protest did occur was largely nonpolitical, directed against the inconveniences of purchasing the staples of everyday life under socialism" (Kopstein 1997:1).

Zoals in alle steden en stadjes van het land werden er ook in Rudolstadt vanaf midden oktober 1989 bijeenkomsten georganiseerd in kerken, theaters, door jeugdverenigingen en op scholen. Ook in Rudolstadt werden de eerste initiatieven daartoe door de plaatselijke intelligentsia genomen. Op 16 oktober riep het theaterensemble op om in het theater bijeen te komen voor een open dialoog. Drie dagen later werd er een vredesgebed in de protestantse kerk georganiseerd, waarna de deelnemers doorliepen naar de katholieke kerk aan het andere eind van het centrum van de stad. Aan die eerste demonstratie deden naar schatting 2000 mensen mee. Hoewel er al ruim een maand in andere steden van het land werd gedemonstreerd, vertelden verschillende deelnemers aan die eerste demonstratie in Rudolstadt hoe bang ze waren geweest toen ze de straat op waren gegaan. De "Chinese oplossing" van de zomer daarvoor, waarbij de demonstraties op het Plein van de Hemelse Vrede bloedig waren neergeslagen, stond hen toen nog helder voor ogen. En aangezien het in de DDR zó lang zó ondenkbaar was geweest om op straat hardop een dissidente mening te verkondigen, werd alleen dat al als bijzonder griezelig ervaren. Bovendien was er ook in Rudolstadt tijdens de eerste demonstraties overal politie aanwezig en werden er foto's van de demonstranten gemaakt.

Ondanks de angst nam het aantal deelnemers aan de wekelijks gehouden demonstraties snel toe. Toen het langzaam maar zeker duidelijk werd dat er van staatswege niet met harde hand werd opgetreden, zo vertelden velen, maakte de angst langzaam maar zeker plaats voor het gevoel dat men getuige was van een buitengewoon bijzondere tijd.

Vanaf eind oktober raakten de gebeurtenissen landelijk in een stroomversnelling. Op vier november vond in Oost Berlijn de grootste demonstratie uit de geschiedenis van de DDR plaats; er nam naar schatting een miljoen mensen aan deel. Toen er op zeven november ook in Dresden een massademonstratie plaatsvond, werd daar voor het eerst openlijk om terugtreding van de regering geroepen. Dezelfde dag nog trad deze af en op acht november deden elf leden van het zittende Politbureau hetzelfde.

Tijdens de persconferentie een dag later (negen november), waarop Günter Schabowski als lid van het verkleinde Politbureau de recente gebeurtenissen toelichtte, gebeurde het onvoorstelbare. Schabowski kreeg een vel papier toegeschoven dat hij voorlas. Iedereen die de gebeurtenissen op de televisie had aanschouwd vertelde me later, dat het leek alsof Schabowski niet wist wát hij voorlas, maar uit zijn verklaring bleek dat de inwoners van de DDR met onmiddellijke ingang en zonder dat zij daar nog langer een aanvraag voor hoefden in te dienen het land mochten verlaten. Die mededeling was echter zó onvoorstelbaar dat het in eerste instantie bijna niet doordrong. Men geloofde zijn oren gewoon niet, het kón

niet waar zijn. De Oost Duitse dominee Weber, die naderhand een dagboek publiceerde waarin hij die opmerkelijke dagen beschreef, gaf de uitwerking van Schabowski's op de televisie uitgezonden persconferentie als volgt weer:

> [D]ie Bedeutung der Mitteilung scheint keiner zu begreifen, auch er selbst nicht und noch weniger die Zuschauer an den Fernsehapparaten. Erst langsam löst sich eine Art Schockzustand, und die Ungeheuerlichkeit dieser Nachricht tritt ins Bewusztsein. Sollte das bedeuten... man verbietet sich die Gedanken sofort wieder. Unmöglich, ein Scherz, eine der vielen Gummiverordnungen, wie man sie gewöhnt ist. Hoffnungen werden geweckt, die dann durch die entsprechende Interpretation wieder zerstört werden. Oder vielleicht doch? Tatsächlich, in den Spätnachrichten die Bestätigung des nicht Zu-hoffen-Gewagten. Tausende Ostberliner an den Grenzübergangsstellen zu Westberlin (...) passieren die Grenze (Weber 1990: 23-4).

Diezelfde dag, op negen november 1989, werd de grens tussen de beide Duitse staten voorgoed geopend. Het nieuws verspreidde zich razendsnel door het land en binnen een paar uur was 'heel' Oost Duitsland ervan op de hoogte dat het land niet langer hermetisch was afgesloten van de buitenwereld. Hoewel de Oost Duitse douaniers in eerste instantie onwillig reageerden, was ook hun al snel duidelijk dat zij de toegestroomde massa landgenoten de grens konden laten passeren zonder hen een strobreed in de weg te leggen. Voor het eerst hoefden er geen spiegels onder de auto's te worden gehouden, geen dagvisa te worden gecontroleerd, de inhoud van auto's en tassen niet aan een nauwkeurig onderzoek te worden onderworpen om te zien of er misschien mensen de grens over werden gesmokkeld. Iedereen die dat wilde kon ongehinderd de grens tussen Oost en West Duitsland over, om aan de andere kant te worden opgevangen door de al even massaal toegestroomde West Duitsers.

Wat er in die uren en in de dagen en weken nadien gebeurde, heeft wekenlang het nieuws beheerst. Overal ter wereld heeft men de beelden op de televisie kunnen aanschouwen: volkomen verstopte Oost Duitse wegen, kilometerslange rijen Trabantjes die probeerden de grens te bereiken, onoverzichtelijke mensenmassa's bij de grensovergangen en Oost en West Duitsers die elkaar aan westerse zijde van de grens huilend in de armen vielen. Aangezien iedere Oost Duitser aan de West Duitse zijde van de grens een bedrag van honderd DM *Begrüßungsgeld* ontving, was dat voor de meeste Oost Duitsers een extra aanleiding om de wereld aan gene zijde van de grens met eigen ogen te gaan aanschouwen. Iedereen ging. In de eerste tien dagen na negen november passeerden naar schatting acht miljoen Oost Duitsers de grens met West Duitsland. De meeste mensen die me hier naderhand over vertelden,

herinnerden zich hun toenmalige gevoelens nog goed. Ze vertelden dat ze hun tranen niet hadden kunnen bedwingen toen ze voor het eerst in West Duitsland rondliepen. In de verhalen viel op hoe prominent mensen zich zelfs jaren later nog wisten te herinneren wat voor een indruk vooral de *materiële* kenmerken van de West Duitse wereld toen op hen hadden gemaakt. Die welvaart! Alles was er! Overal was alles te koop! Alles zag er even mooi uit: de mensen, de straten, de huizen, de auto's, de winkels, alles! Dat vooral de materieelconsumptieve kenmerken van het West Duitse bestaan Oost Duitsers toen diep hebben getroffen kwam ook duidelijk naar voren in de opstellen die ik middelbare scholieren uit Rudolstadt over de Wende liet schrijven.[1] Zo schreef een13-jarig meisje:

> Als wir vor 5 Jahren das erste Mal nach Westdeutschland gefahren sind, hatten wir uns sehr darauf gefreut. Damals hatten wir noch unseren alten Wartburg, mit den hat uns mein Opa nach Westdeutschland gefahren. Als wir die Straßen von Ostdeutschland nach Westdeutschland wechselten, sagte mein Opa zu meinen Vater "man merkt es schon, daß man im Westen ist". Wir fuhren weiter und holten die 100,- DM, die für jede Person zustande, ab und fuhren dann gleich an das nächste Geschäft was wir sahen. Meine Oma stieg aus dem Auto und ging in das Geschäft hinein und in diesem Augenblick weinte sie von Glück. In diesem Moment fragte meine Mutter meinem Bruder was er gerne haben möchte. (...) Ich könnte mir natürlich auch etwas aussuchen und suchte mir mein 1. Radio aus. Und an diesem Tag würde alles anders für uns.

Een ander 13-jarig meisje schreef in haar opstel:

> Ich und meine Eltern führen nach Westdeutschland und tätigten Weihnachtseinkäufen. Wir könnten es noch nicht fassen was wir dort sahen. Es war wie im Himmel.

De treinen puilden uit, mensen namen hun stokoude oma's en opa's mee om de honderd DM in ontvangst te nemen waar ook zíj recht op hadden. Eén vrouw wist zelfs te vertellen dat ze had gezien hoe een vrouw haar kinderwagen op een station in Oost Duitsland had achtergelaten: zij wilde persé mét haar baby naar de BRD om twee keer honderd DM te incasseren, maar de wagen kon de propvolle trein niet meer in. Ook sociaalwetenschappers viel het op dat met name de materieelconsumptieve kennismaking met het westen voor de meeste Oost Duitsers van groot belang was. "In the days and weeks after the opening, East Germans gorged themselves on the symbolic goods of West German nationness. (...) They flocked to the shopping centers and stores in a consumptive orgy", aldus Borneman

[1]Tijdens mijn verblijf in Rudolstadt liet ik 465 middelbare scholieren van verschillende scholen een opstel schrijven over een aantal door mij gekozen thema's, waaronder de Wende.

(1992:321). Toen de van oorsprong uit Polen afkomstige socioloog Zygmunt Bauman in die dagen aan Oost Duitsers vroeg, of hun onvrede ook betrekking had op bij voorbeeld de kwaliteit van het onderwijs, kreeg hij van alle kanten te verstaan dat hij het niet had begrepen. Het ging niet om de kwaliteit van de medische zorg of het onderwijs. Het ging om "the gratifying feeling of self-assertion, expressed in the act of consumer choice" (1992: 170).

In het licht van alles wat hiervoor aan de orde is gekomen zal het weinig verbazing wekken dat zoveel Oost Duitsers hun zelfbevestiging uitgerekend vonden in de ruimere materieelconsumptieve keuzemogelijkheden die de BRD te bieden had. In de DDR was het materiële, zowel van overheidswege als *at grassroots level*, van meet af aan immers het ankerpunt geweest voor tal van vage, maar verstrekkende beloften én verwachtingen omtrent "the promised land" (Hann 1993:7). Hoewel die beloften en verwachtingen in de DDR nooit gerealiseerd werden, deden de stralende materiële kenmerken van het leven aan gene zijde van de Muur vermoeden dat dáár alles in werkelijkheid zó was, als men in de DDR had beloofd en verlangd. In hoofdstuk zeven liet ik zien dat de materiële kenmerken van het West Duitse bestaan in Oost Duitse ogen de bevestiging waren van het gevoel dat het in díe omgeving mogelijk zou zijn om het eigen bestaan in geïdealiseerde vorm tot ontwikkeling te laten komen.

Nog los van het feit dat het materiële in de twintigste-eeuwse geschiedenis van (Oost) Duitsland zo'n centrale rol had gespeeld, is consumptie sinds de Tweede Wereldoorlog in heel Europa bovendien een steeds belangrijker plaats gaan innemen, vooral sinds de enorme welvaartsstijging die zich in het noordwestelijk deel vanaf het eind van de jaren vijftig begon te voltrekken.[2] Toen de Muur aan het eind van de jaren tachtig viel was consumptie voor de meeste inwoners van Noord West Europa één van de voornaamste manieren waarop zij gewend waren zichzelf sociaal te positioneren (Bourdieu 1984) en hun (groeps)identiteit tot uitdrukking te brengen (Miller 1987, Ditmar 1992, Lunt & Livingstone 1992). De euforie van de kooplustige Oost Duitsers tijdens de Wende moet dan ook zowel in algemene zin als binnen de specifieke Oost Duitse context worden beschouwd als een uitdrukking van de verwachting, dat de westerse warenwereld hun eindelijk de mogelijkheid zou bieden om te laten zien wie zij (in hun fantasie) 'echt' waren.

In een poging te verwoorden wat haar en haar landgenoten in die euforische herfst van 1989 bewoog, heeft Christa Wolf die dagen als een "Traum-Zeit" omschreven (1994:45). Toen waren Oost Duitsers volgens haar "einige Wochen lang (…) wirklich die, die sie sein

[2]Voor de (mentale) voorgeschiedenis van het moderne consumentisme in Europa, zie Campbell (1987), voor de Verenigde Staten, zie Leach (1992).

könnten" (idem). Hoewel Wolf hiermee uitdrukkelijk niet wees op het verband tussen consumptie en zelfbeeld, lees ík haar omschrijving wel op die manier.[3] Ik zie in haar woorden een bevestiging van mijn these dat Oost Duitsers, toen zij eindelijk toegang hadden tot de wondere (waren)wereld van het westen die zij tot dan toe slechts in hun dromen hadden kunnen betreden, collectief het gevoel hadden dat hun dromen waren uitgekomen en de werkelijkheid eindelijk samenviel met hun fantasieën.[4] Voordat ik hier dieper op inga wil ik eerst het verdere verloop van de Wende en de daarop volgende gebeurtenissen schetsen, waarbij ik vooral zal focussen op de economische en materieelconsumptieve veranderingen.

De Vereniging

Na negen november 1989, toen de grens voor het eerst werd geopend, bleven de ontwikkelingen in de DDR elkaar snel opvolgen. Op 17 november stelde de nieuwe Oost Duitse regeringschef (Hans Modrow) aan de BRD voor om een *Vertragsgemeinschaft* te vormen. Het ministerie voor staatszekerheid (de Stasi) werd opgeheven, de burgerbeweging het *Neue Forum* werd toegelaten,[5] de leidende rol van de SED werd uit de grondwet geschrapt en republiekvluchtelingen verkregen amnestie. In de Oost Duitse (partij)krant verschenen berichten over de handelwijze van de Stasi. Op de Oost Duitse televisie verschenen beelden van de levenswijze van de hoogste partijfunctionarissen in het dorp Wandlitz, die aanleiding waren tot massale woede, vooral vanwege de (naar Oost Duitse maatstaven gemeten) luxueuze, grotendeels in Intershops aangeschafte westerse inrichting en aankleding: "al die jaren dat zij water predikten, dronken zij zelf wijn!", zo verwoordde een oudere man de volkswoede. Er werden schandalen bekend over corruptie, machtsmisbruik en illegale (wapen)handel tot in de hoogste partijregionen. En op één december 1989 trad de in 1976 *ausgebürgerte* Oost Duitse zanger Wolf Biermann op in de DDR.

Ondertussen vonden er nog steeds overal in het land demonstraties plaats, waaraan steeds meer mensen deelnamen. Op 27 november schreef de directeur van een grote cultuurinstelling uit Rudolstadt, die bij een aantal demonstraties in Rudolstadt, Leipzig en Dresden aanwezig was geweest, na afloop van een demonstratie in zijn dagboek: "Stimmung

[3]In de appendix ga ik in op mijn gebruik van de analyses van intellectuelen ter illustratie van een algemeen *Volksempfinden*.
[4]Zie ook de psychologe Annette Simon, die eveneens duidelijk heeft gemaakt dat Oost Duitsers tijdens de Wende voor het eerst het gevoel hadden dat zij en hun wensen één waren: "Realität und Wunschproduktion werden eins" (1995:15).
[5]Op de eerste bijeenkomst in Leipzig (18/11/1989) waren 50.000 mensen aanwezig.

kippt, massive Forderung nach Einheit Deutschland". Ook andere commentatoren bemerkten rond die tijd een omslag, die volgens velen het duidelijkst tot uitdrukking kwam in de veranderde leuze die door de demonstranten werd gescandeerd. Waar de eerdere demonstraties onder het motto "*wir* sind das Volk" verliepen (een motto waarin de democratische, politiek-ideële doelen van de eerste demonstranten doorklonk), daar werd die kreet steeds luider overstemd door de zinsnede "wir sind *ein* Volk" (een kreet waarin de gerichtheid op concrete politiek-economische en materiële veranderingen doorklonk). De omslag van de eerste naar de tweede kreet was veelzeggend: de demonstraties, die waren begonnen in een poging om de DDR te hervormen, waren steeds meer gericht op de hereniging van de twee Duitse staten (Baer 1995).

Overal nam de roep om vereniging toe. Reeds in december 1989 bekende de Oost Duitse CDU zich tot de markteconomie en kondigde ze aan te zullen streven naar een nieuwe "Einheit der Nation" (Weber 1991:227).[6] Omdat de opening van de DDR een massale volksverhuizing van Oost naar West op gang had gebracht, kwamen de belangrijkste sectoren van de Oost Duitse economie lam te liggen en dreigde in het land de totale chaos uit te breken (Darnton 1990:189). Mede daarom werd besloten reeds op 18 maart 1990 algemene verkiezingen in de DDR te houden.

Ondertussen waren er echter niet alleen Oost Duitsers naar de BRD vertrokken. Andersom was eveneens een stroom op gang gekomen, één die kleiner van omvang en vooral ook eenzijdiger van samenstelling was. Hij bestond vooral uit West Duitse handelaren, die zich de kans om het kooplustige Oost Duitse publiek te bedienen niet lieten ontnemen. Goederen en marktkramen werden in de BRD ingeladen en aan Oost Duitse zijde van de grens uitgeladen. In menig Oost Duits stadje werden provisorische koophallen en tenten uit de grond gestampt, opdat de Oost Duitse bevolking zo snel en efficiënt mogelijk in staat kon worden gesteld de felbegeerde *Westwaren* te kopen. Voor het eerst in de geschiedenis bleven de Oost Duitse winkels leeg. Nu er West Duitse goederen te krijgen waren wilde niemand zijn geld nog uitgeven aan Oost Duitse waar. Zelfs de Oost Duitse vleeswaren en groenten moesten het afleggen tegen de West Duitse varianten. En had men tot 1989 jarenlang moeten wachten op de zo felbegeerde Trabant, diezelfde auto's werden nu voor een habbekrats (en soms zelfs voor niets) weggegeven. (zie afbeelding 18)

---

[6]Ten tijde van de DDR was de CDU één van de zogenaamde *Blockparteien*; onderdeel van het zogenaamde 'democratisch blok', waren de partijen vooral bedoeld om de democratische claim van de DDR gezicht te geven. In de volksmond werden ze spottend *Blockflüten* genoemd: meefluitend met het wijsje van de macht.

Een West Duitse meubelverkoper vertelde dat hij direct na de val van de Muur in Rudolstadt een zaak had geopend waar hij in de Bondsrepubliek opgekochte restpartijen verkocht. Volgens hem maakte het niets uit wat voor spullen hij meenam – het liep toch wel, want "de mensen wilden alles hebben, als het maar uit het westen kwam". Op een eind februari 1990 gehouden markt in Rudolstadt, waar handelaren uit het relatief dichtbij gelegen West Duitse stadje Bayreuth hun waar te koop aanboden, liep het dan ook storm. De *Rudolstädter* bevolking kon met Oost Duitse marken betalen, waarbij een koers van 1:5 gerekend werd. Dat betekende dat men voor een ananas 24,95 Mark betaalde en voor een reep chocolade 7,50 Mark. Bij lonen die (zelfs bij een fictieve koers van 1:1) vele malen lager waren dan in de BRD,[7] waren de prijzen bepaald "überteuert", maar, zoals inwoners van Rudolstadt opmerkten: "wann habe ich einmal die Möglichkeit, das Alles einzukaufen".[8]

Deelname aan de Westerse materiële voorspoed werd hét centrale thema in de aanloop naar de verkiezingen. De CDU van bondskanselier Kohl afficheerde zich uitdrukkelijk als de partij die de West Duitse welvaart mogelijk had gemaakt. Op de eerste bijeenkomst in de DDR waar Kohl optrad (en het startsein gaf voor de verkiezingscampagne), beloofde hij in de DDR eenzelfde materiële welvaart te realiseren ("blühende Landschaften") als op dat moment in de BRD bestond. Deze belofte vulde Kohl echter op een specifieke partijpolitieke manier in: die welvaart zou er alleen komen indien de kiezers ervoor zouden zorgen dat de SPD uit de regering bleef (Darnton 1990:205).

Op 18 maart 1990 gebeurde dan ook wat de meeste commentatoren hadden voorzien: in de DDR won de CDU de verkiezingen met een enorme voorsprong op de andere partijen. "Die Noch-DDR hat die schnelle D-Mark gewählt" heette het in het krantenbericht waarin melding werd gemaakt van de monsterzege van de CDU.[9] Economische en materialistische overwegingen hadden het gewonnen van de meer ideële, politieke doelstellingen waarmee de eerste demonstranten in de herfst van 1989 de straat op waren gegaan. De inwoners van Oost Duitsland hadden gestemd vóór een zo snel mogelijke vereniging met de BRD, vóór de DM en de beloofde materiële voorspoed van Kohl's *blühende Landschaften*. Hun stem was uitdrukkelijk bedoeld tégen iedere poging om een aangepast socialisme te ontwikkelen, zoals bij voorbeeld door de aanhangers van *Neues Forum* werd voorgestaan. Na de verkiezingen noteerde de voornoemde directeur in zijn dagboek: "das Volk will seine Vergangenheit zu

---

[7]Gemiddeld lagen de bruto lonen in de DDR in 1988 op 1171,50 Mark, hetgeen netto uitkwam op een gemiddelde van 935,20 Mark (Kopstein 1997:159).
[8]*Thüringer Kurier*, 26 Februar 1990:11.
[9]Krantenknipsel zonder verwijzing, afkomstig uit een mij ter beschikking gesteld dagboek van de periode rond de Wende.

Grabe tragen (...) Auf dem Markt wird Erdinger Weißbier ausgeschenkt. Die Vorhut der neuen Zeit ist da: die Händler".

Vanaf dat moment ging de transformatie van Oost Duitsland heel snel – vooral in materieel opzicht. Vrijwel direct na de verkiezingen werd bekend dat de voorheen felbegeerde auto, de "Trabant P 601 in der Ausführung Limousine und Universal" met ingang van heden "ohne Vorbestellung" kon worden gekocht (*Ost Thüringer Nachrichten* 17/03/1990). "[U]nter dem Motto 'Ansehen - Kaufen - Mitnehmen'" – een tot dan toe volstrekt onbekend fenomeen in de DDR – werd de auto vanaf die dag "im Freiverkauf angeboten" (idem 20/03/1990). Steeds meer Oost Duitse goederen lagen onberoerd in de winkelschappen en toen bekend werd dat op één juli 1990 de *Währungsunion* zou plaatsvinden, waardoor de Oost Duitse munt zou verdwijnen en er in beide landen met DM-en betaald zou worden, kocht niemand meer iets uit de DDR. Overal vonden dramatische prijsdalingen plaats. Schoenen die voorheen 190 *Ostmark* kostten, werden opeens voor 29,60 *Ostmark* aangeboden en de spullen waarvoor men tot voor kort in de rij had moeten staan, kon men nu bijna gratis meenemen. Oost Duitse winkelruimtes werden door West Duitse ketens opgekocht, bestaande afnameverdragen met Oost Duitse producenten werden opgezegd en zelfs de in de DDR geproduceerde bladmuziek ging in de *ramsch*, "als ob Chopin für den Westen anders komponiert hätte" (*Thüringer Allgemeine Zeitung* 28/06/1990). Was er in de DDR slechts één krant geweest, nu waren er plotseling tal van kranten en tijdschriften te koop. Aangezien deze hun voornaamste inkomsten uit advertenties genereerden, kregen ook Oost Duitse lezers plotseling zaken aangeboden waarvan voorheen in de socialistische DDR geen sprake had kunnen zijn: grondstukken en andere investeringsmogelijkheden bij voorbeeld, maar ook seksuele gunsten en diensten.

Wat in materieel en consumptief opzicht al aan de gang was, vond op één juli 1990 zijn officiële bevestiging: vanaf die dag werd er in het gehele land nog maar één munt gebruikt en daarmee was de vereniging van de twee Duitslanden in praktische zin een feit. Overal in de DDR vond die dagen een ware stormloop op de banken plaats, zo ook in Rudolstadt. Voor de bank stonden lange rijen te wachten (zie afbeelding 19), want iedereen kwam zijn geld inwisselen. Een medewerkster van de *Sparkasse* (één van Duitsland's grootste banken), die toentertijd bij de (Oost Duitse) bank werkte, vertelde me dat de bankmedewerkers overuren maakten om de enorme stroom mensen weg te werken. 's Avonds werd er doorgewerkt om de gehate *Aluchips* (spotnaam voor de Oost Duitse marken, die van aluminium waren gemaakt) zo snel mogelijk om te wisselen voor het equivalent van de felbegeerde DM. Iedereen wilde weten wat er van zijn geld was geworden, hoeveel "schönes

Geld" hij nu eigenlijk precies had. Hoewel men dat natuurlijk ook zelf had kunnen uitrekenen, benadrukte de bankmedewerkster dat mensen het doodeenvoudig met hun eigen ogen wilden zien.

Waarom Oost Duitsers het nieuwe geld met eigen ogen wilden aanschouwen, hoop ik in het voorgaande duidelijk te hebben gemaakt. Voor hen vormde de munt het entreekaartje tot de westerse wereld. Het was hét middel met behulp waarvan ook zij voortaan toegang zouden hebben tot de materiële overvloed van het Gouden Westen en als zodanig werd het door sommigen beschouwd als de sleutel tot "de hemel op aarde", zoals het 13-jarige meisje het in haar opstel had genoemd. Daarnaast zagen velen het ook als een mogelijkheid om het tot dan toe geleefde bestaan op te schonen, zo bleek bij voorbeeld uit het feit dat veel echtparen die reeds lang geleden waren getrouwd, met het nieuwe geld naar het westen gingen om alsnog andere trouwringen voor elkaar te kopen. Omdat er, zoals de eerder genoemde bankmedewerkster me uitlegde, in de DDR maar twee soorten trouwringen hadden bestaan, had praktisch iedereen dezelfde ring gehad.

Mét de komst van de DM veranderde het materieelconsumptieve landschap in de DDR in rap tempo. Winkels werden omgebouwd, anders aangekleed en ingericht, oude Oost Duitse winkels zagen zich genoodzaakt de deuren te sluiten, en nieuwe winkels openden dagelijks hun deuren, zo vertelde de directeur van de IHK (*Industrie und Handelskammer*, Duitse kamer van koophandel) in Rudolstadt. In het begin waren vooral winkels voor huishoudelektronica en spijkerbroeken, autozaken, taxibedrijven en rijscholen enorm populair. Ook werden er ondernemingen opgericht die voorheen in de DDR helemaal niet hadden bestaan, zoals videotheken, seksshops, speelhallen, verzekeringsbedrijven, makelaarskantoren en computerwinkels. En verder werd het straatbeeld niet alleen met nieuwe winkels, maar ook met felgekleurde westerse reclame 'opgefleurd'.

> Wieder hob der Zauberer sein Stöckchen, und über den grauen Geschäften erblühten die Schilder neuer Firmen. Lange gehegte Wünsche konnten endlich in Erfüllung gehen. Und jetzt? Jetzt, sagte der Zauberer den Leuten, wird alles leicht und schnell gehen. (Wolf 1994:50).

Snel ging het inderdaad. Toen ik in 1994 in Rudolstadt rondliep, was het moeilijk voorstelbaar dat mensen hier amper vijf jaar geleden in de rij hadden moeten staan voor bananen en sinaasappels, terwijl een kiwi een volstrekt onbekend product was. In 1988 had het de meeste westerse bezoekers nog moeite gekost om de verplichte 25 omgewisselde marken per dag uit te geven, maar anno 1994 was ook in Rudolstadt alles te koop waar je als verwende westerling naar zou kunnen verlangen: van met gouden randjes versierde

longdrinkglazen tot en met verse basilicum en van thrillers van John le Carré tot en met de nieuwste modellen breedbeeldtelevisie. Nergens waren meer rijen te bekennen, op marktdagen kuierde het publiek ook hier op zijn gemak over het marktplein en net buiten het centrum van Rudolstadt was een supermarkt gevestigd met een vloeroppervlakte van bijna 6 vierkante kilometer, waar ruim 85.000 artikelen werden verkocht. In materieel opzicht was Rudolstadt identiek geworden aan een willekeurig West Duits provinciestadje. De inwoners kapten en kleedden zich volgens dezelfde modetrends als hun West Duitse of Nederlandse generatiegenoten, ze kregen gemiddeld zo'n 100 reclamefolders per maand in hun brievenbus (eigen telling gedurende een periode van ruim een jaar) en ook hier maakten de medewerkers van het postkantoor gedurende de tijd dat postorderbedrijven hun nieuwe catalogi verstuurden overuren, om alle catalogi zo snel mogelijk uit te pakken en te verzenden. De kiosk verkocht 19 tijdschriften over geld, de beurs en andere financiële aangelegenheden en ook hier hingen er in het bankgebouw posters waarop te lezen viel: "Ansprüche sind wie Kinder: Sie wachsen", of "Papa sagt, hier wächst unser Geld schneller als ich". Op het postkantoor hing echter een heel andersoortige poster: één met een adres erop waartoe men zich kon wenden indien men last had van koopverslaving.[10]

Het materieelconsumptieve landschap van de voormalige socialistische samenleving was volledig veranderd en alles waar de Oost Duitse bevolking tot voor kort nauwelijks van had durven dromen, was daadwerkelijk en in zeer korte tijd gebeurd. Dat dit echter niet gepaard ging met de verwachte vreugde en tevredenheid, zal ik hieronder schetsen.

Oost Duitse onvrede

Opmerkelijk genoeg was veruit het merendeel van de inwoners van Rudolstadt uitgesproken negatief over de komst van de westerse consumptiemaatschappij. Sterker nog: er hing een uitgesproken sombere stemming in het land, die op tal van manieren in verband werd gebracht met de materieelconsumptieve veranderingen die hadden plaatsgevonden. Hoewel *vrijwel niemand* die ik sprak écht terug wilde naar de DDR, waren gevoelens van nostalgie wijd verbreid en ook die namen veelal materiële vormen aan. Overal in de voormalige DDR werden winkels opgericht waar mensen (nieuwe of tweedehandse) Oost Duitse goederen

[10]Helaas bleek het een verouderde poster. Wel heb ik de leidster van de locale afdeling van de *Verbraucherzentrale* (de Duitse consumentenbond die na de *Wende* ook in het oosten van het land overal vestigingen had geopend) geïnterviewd. Die gesprekken leverden niet veel op.

konden kopen.[11] Tijdens mijn verblijf in Rudolstadt reageerden veel mensen als door een wesp gestoken, wanneer ik vragen stelde die gericht waren op de materieelconsumptieve transformatie van het land (samenvattende parafrasering, mv):

> ja, nu is alles er, maar het leven is er zeker niet beter op geworden. Alles draait alleen nog maar om geld tegenwoordig. Vroeger was er niets, maar nu kunnen we het niet betalen. Door de komst van het kapitalisme is er van ons vroegere leven en van de vroegere solidariteit tussen mensen niets meer over gebleven.

Hoewel een parafrasering, was dít de mededeling die anno 1994 in verschillende toonaarden in de gehele voormalige DDR circuleerde. Na verloop van tijd noteerde ik deze en soortgelijke opmerkingen niet eens meer. Ze kwamen zó vaak voor dat ik alle variaties op dergelijke klachten in mijn dagboek simpelweg als 'het standaardverhaal' wegschreef. Het meest opvallend daarbij was dat vrijwel iedereen die ik sprak het bovenstaande (in grote lijnen) bleek te onderschrijven. In de vijftien maanden dat ik in Rudolstadt woonde, heb ik slechts een klein aantal mensen leren kennen die echt positief waren over de transformatie van het land en zij behoorden níet allemaal tot diegenen, die in financieel-economische zin het meest hadden geprofiteerd van de Wende in het land. De onvrede ging door alle lagen van de bevolking heen en ook mensen die het in absolute en/of relatieve zin beter ging dan voorheen het geval was waren vaak niet tevreden over de materiële transformatie van het land.

Hoewel de klachten zeker niet alleen betrekking hadden op de materiële transformatie van het land, was dat wel de spil waar alles om bleek te draaien. Samengevat zou men die spil als volgt kunnen samenvatten:

> in ruil voor materiële overvloed hebben wij alles moeten opgegeven dat ons vroeger onderling verbond. Terwijl de centrale waarde vroeger de onderlinge solidariteit was, is er tegenwoordig nog maar één God en dat is Mammon. Waar ons vroegere bestaan werd gekenmerkt door een grote mate van onderlinge warmte en betrokkenheid, is tegenwoordig iedereen elkaar's duivel geworden en dat komt allemaal door de komst van het kapitalisme, het geld en de dingen. Daardoor is ons voormalige leven beroofd van al zijn positieve kenmerken.

In verschillende toonaarden en geïllustreerd met behulp van verschillende voorbeelden was dit de mantra die door de hele Oost Duitse samenleving zong. Ik kon geen gesprek beginnen, geen onderwerp aansnijden, geen vraag stellen, zeker niet wanneer die betrekking had op de materiële en consumptieve veranderingen, of het bekende verhaal werd ten gehore gebracht.

---

[11]Over materiële vormen van *Ostalgie*, zie Berdahl (1999), Betts (2003:191 e.v.), Bach (2002).

Drie vrouwelijke medewerksters van de gemeentelijke *Diakonie*, die verantwoordelijk waren voor het begeleiden van alleenstaande vrouwen, vertelden me dat ze sinds de Wende uitgesproken achterdochtig en slecht van vertrouwen waren geworden. "En dat is maar goed ook", zo zei een van hen, "want wie goed van vertrouwen is, is dom. Daar loopt iedereen overheen. Als je goed van vertrouwen en gul bent wordt er alleen maar misbruik van je gemaakt". Gedrieën legden ze me uit dat alles vandaag de dag alleen nog om geld en goederen draaide. Dat speelde ook door op het werk, zelfs wanneer iemand een baan had die daar als zodanig helemaal geen aanleiding toe gaf – bij voorbeeld wanneer men hulpverlener was. Mede door de toegenomen verschillen tussen de mensen waren de contacten sinds de Wende enorm verkild. Mensen vertrouwden elkaar niet meer,[12] ze groetten elkaar niet meer op straat, vriendschappen waren kapot gegaan doordat er opeens een gevoel van onderlinge concurrentie was ontstaan. Bovendien was het leven zo hectisch geworden dat mensen geen tijd meer voor elkaar hadden. De vrouwen vertelden dat ze alle drie uit hun eigen omgeving wisten dat ook veel huwelijken te lijden hadden onder de nieuwe tijd. Zelfs de sfeer in de familiekring werd vaak verpest door de onderlinge concurrentie en het wantrouwen dat overal om zich heen greep. Een van de vrouwen vertelde hoe de omgang in haar eigen familie door de komst van het kapitalisme drastisch veranderd was:[13]

Vroeger vierden we vaak grote feesten met elkaar. Dat is nu veel minder geworden. Het is te duur geworden en we hebben geen tijd meer voor elkaar. We vertrouwen elkaar ook minder. Wanneer we tegenwoordig bij elkaar zijn, wordt er altijd op gelet: wat heeft die, wat heeft die, hoe komt hij daaraan, hem moet het wel erg goed gaan, hoe komt dat, hoeveel verdient hij, wat doet hij met zijn geld, etc. Dat verpest de sfeer en daardoor zijn we niet meer zo open en vertrouwelijk met elkaar. Vroeger, als er iemand in de familie jarig was geweest, hadden we de hele familie voor het eten uitgenodigd: we hadden *Klöße*[14] gemaakt met vlees erbij en eventueel sla als die er was, en dan een toetje en daarna, bij de koffie, nog veel zelfgebakken *Kuchen*. Maar als er nu iemand jarig is, dan wordt het alleen nog gevierd wanneer het een kind is en dan nodigen we elkaar tegen de avond uit om worst te komen roosteren op de barbecue. Het is te veel moeite geworden; we hebben en nemen er de

[12]Het is interessant dat de kwestie van het gebrek aan vertrouwen door velen alleen typerend werd geacht voor de post-socialistische tijd (en dus niet voor de DDR en de Stasi). Dit kan worden geïnterpreteerd als kenmerkend voor de totale ontkenning met betrekking tot het thema 'stasi'. Het is echter ook mogelijk (en dat denk ik eerder), dat het bestaan van de Stasi vroeger zó'n vanzelfsprekend onderdeel van het dagelijks leven was, dat het daarmee samenhangende wantrouwen eveneens onderdeel was geworden van de Oost Duitse habitus en als zodanig nauwelijks werd opgemerkt.
[13]In tegenstelling tot de meeste gesprekken heb ik deze wél op tape opgenomen.
[14]Gekookte ballen van aardappel en meel, typisch Thürings gerecht.

tijd niet meer voor en we hebben er ook geen zin meer. Het is allemaal zo deprimerend geworden… De één heeft geen werk meer, de ander krijgt geen crècheplaats.

Vroeger hadden we ons erop verheugd wanneer er weer eens iemand op bezoek kwam, maar nu? We reageren heel anders op elkaar. Een intiem gesprek is er niet meer bij. Dat gaat gewoon niet meer. We willen niet ook van elkaar nog alle problemen erbij krijgen en we willen ons ook niet meer in de kaart laten kijken. Het is allemaal anders geworden. Je weet ook niet meer wie er eerlijk is en wie niet, wat er gelogen is en wat niet. De ene bedriegt nog meer dan de ander. En dan is er de onderlinge afgunst in de familie. Wij hadden een nieuwe auto gekocht en mijn broer kwam: "een nieuwe auto? De vorige deed het toch nog?" Maar het gaat hém toch niet aan hoe ik mijn geld uitgeef, wat ik met mijn geld doe??? Zijn dochter ziet er altijd uit als een prinses, dan vraag ik toch ook niet waar hij het geld vandaan haalt??

Op de vraag waarom ze elkaar niet meer in de kaart lieten kijken, antwoordde ze:

Vroeger waren we zo'n beetje allemaal gelijk. Ieder had dezelfde problemen, we stonden allemaal op dezelfde trede, we zaten allemaal in dezelfde boot. Nu ga ik mijn familie toch mijn bankafschrift niet laten zien? En tegenwoordig moet je jezelf aanbieden, je moet jezelf weten te verkopen; dat werd ons ook zo geleerd bij een omscholingscursus. Vroeger had dat geen enkele rol gespeeld, men had alleen maar gekeken hoe je echt was. Het uiterlijk, de presentatie, ach..... Maar nu moet je jezelf zo goed mogelijk presenteren. Naar boven moet je likken, *anschleimen und arschkriechen*. Het is alleen nog maar blabla vandaag de dag. Waar ik eerst werkte moesten veel mensen na de Wende ontslagen worden, ik kon blijven. Ik vertrouwde er op dat dat verder goed zou gaan en heb me nergens meer mee bemoeid. Maar mijn collega's zijn naar de baas toe gegaan en hebben met hem gepraat: "wij hebben nog jonge kinderen, voor ons is het werk veel belangrijker" etc. Toen werd ik ontslagen, de anderen konden blijven. Dat was echt een breekpunt voor me. Sindsdien vertrouw ik niemand meer.

Iedereen kapselt zich in in zijn eigen slakkenhuis en iedereen leeft alleen nog maar voor zichzelf. Er is nu dan geen Stasi meer, maar nu zijn het de werkgevers die je onder druk kunnen zetten. Vroeger, toen we allemaal nog in dezelfde boot zaten, hadden we allemaal dezelfde problemen. En als je andere problemen had waren dat politieke problemen of problemen met de Stasi. Maar vandaag zijn het allemaal verschillende problemen en vandaag gaat men ervan uit dat, wanneer men problemen heeft, men daar zelf verantwoordelijk voor is. Mensen zijn ook egoïstischer geworden. Hoofdzaak is: mij gaat het goed. Je moet zo voor jezelf vechten. Binnenkort ga ik naar mijn tante in het Westen en ik weet nu al hoe het zal gaan: "nieuwe auto?? Hoe kan dat nou???"

Nee, niemand hoeft meer zoveel over me te weten als vroeger, dat is nergens goed voor. Ik ben opgevoed met de gedachte dat ik mijn naasten zo moet liefhebben als mezelf, maar zeg nou zelf: kan ik die, die me een loer draaien (*mich über das Ohr hauen*) liefhebben? Je moet ermee leren

omgaan. Vroeger heb ik altijd spontaan gereageerd, spontaan gehandeld. Nu hoor ik de dingen aan, ik zeg niet al te veel en ik overdenk het in rust. Ik vertrouw niemand meer. Je wordt toch overal belazerd: bij de instanties, bij de *Treuhand*, bij de woningbouwverenigingen...

Dat ik ontslagen ben door toedoen van mijn collega's, daar ben ik nog niet overheen. Dat heeft mijn leven veranderd. Het gezicht alleen zegt niets. Bij iedereen moet je je afvragen: kan ik die vertrouwen of niet? En alles hangt samen met de druk om te presteren, om meer te zijn dan je buren en meer te hebben dan je buren: hij heeft dat al en ik nog niet, bij haar ziet het er beter uit dan bij mij... Strijd, afgunst, jaloezie, meer willen dan eerst, meer willen dan anderen, meedoen in de strijd om status… Daar gaat het om vandaag de dag.

In dit lange verhaal komen alle thema's naar voren, die ook in zoveel andere gesprekken opdoken: geld dat de wereld regeerde, het onderlinge klimaat dat niet meer was wat het vroeger was, prestatiedruk, jaloezie onderlinge concurrentie en wantrouwen, die de eens zo egalitaire en gemoedelijke samenleving beheersten. Nog méér dan in de Oost Duitse *Nische*-samenleving het geval was geweest, trokken mensen zich sinds de Wende binnen hun eigen vier muren terug en dat alles kwam door het kapitalisme en de daarmee samenhangende levenswijze, waarin alles alleen nog maar draaide om geld en materiële bezittingen. Van het Oost Duitse bestaan was niets meer over: alle onderlinge warmte en wederzijdse betrokkenheid hadden plaatsgemaakt voor egoïsme vanaf het moment dat het land westers was geworden. Zo klonk het allerwegen en in de krant verschenen regelmatig grapjes waarin de spot werd gedreven met de centrale plaats van egoïsme in de huidige samenleving.

Dat de Oost Duitse bevolking na de Wende nog maar weinig vertrouwen had in de samenleving en toekomst, bleek ook uit demografische gegevens. In de periode tussen 1989 en 1992 daalde het aantal in Oost Duitsland gesloten huwelijken met 62% (Eberstadt 1994:526) – een "marriage shock" waarvoor nauwelijks een historische parallel te vinden is, want zelfs tussen 1942 en 1946 daalde het aantal in Berlijn gesloten huwelijken 'slechts' met 30% (idem). De Oost Duitse sterftecijfers over het jaar 1992 waren nog niet beschikbaar toen de politiek econoom Nicholas Eberstadt zijn onderzoek uitvoerde, maar op basis van de cijfers uit 1991 was al duidelijk dat de sterftecijfers in alle leeftijdsgroepen sinds de Wende waren toegenomen – "many of these increases were dramatic" (idem). Maar het meest veelzeggend voor de schoktoestand waarin de voormalige DDR zich drie jaar na de val de Muur bevond, achtte Eberstadt de daling van de geboortecijfers in het voormalige Oost Duitsland: in 1992 waren die met 55% gedaald ten opzichte van drie jaar daarvoor (idem:520).

> Industrialised societies (…) have scarcely ever registered such radical declines in fertility – not even during the chaos and destruction attendant upon defeat in total war. (…) Eastern Germany's adults appear to have come as close to a temporary suspension of childbearing as any large population in the human experience (idem:520-1).

Ook in Rudolstadt waren soortgelijke tendensen zichtbaar: in 1988 werden er in *Kreis* Rudolstadt nog 877 kinderen geboren, in het jaar 1993 was dat aantal gedaald tot 287. Het aantal huwelijken dat per jaar werd gesloten liet een vergelijkbare daling zien: in 1988 waren dat er 578, in 1993 slechts 177.[15] Bovendien kwamen mij in Rudolstadt opvallend veel zelfmoordverhalen ter ore. Sommige mensen kenden zelfs meerdere mensen die besloten hadden een eind aan hun leven te maken. Een van de vrouwen van de *Diakonie* vertelde dat er sinds de Wende maar liefst drie mensen uit haar dorp zelfmoord hadden gepleegd. Eén van hen, een man, was werkloos geworden en had zich naar aanleiding daarvan voor de trein geworpen. Een ander was een jonge vrouw van 21 geweest, die net een jaar een kind had.[16] Dit zijn de meest extreme verhalen die ik optekende, maar veelvuldig kwam ik mensen tegen die aangaven geen enkel vertrouwen in de toekomst meer te hebben. "Over tien jaar? Ik hoop dat ik dan nog leef", grapte een 35-jarige vrouw bitter, toen ze vertelde hoezeer haar leven recentelijk veranderd was. Zoals veel anderen gaf ook zij aan de DDR te missen. Toen wist ze nog waarvoor ze leefde, toen had ze nog werk, een doel, een structuur, iets om handen. Maar nu? Gek werd ze ervan om thuis op de bank te zitten en niets te kunnen doen omdat alles wat ze kon bedenken geld kostte.

Ik heb veel van dit soort verhalen aangehoord, sombere, bittere verhalen, waarin mensen aangaven hun greep op en zin in het leven volledig te zijn kwijtgeraakt sinds de Wende. Zelfs in het kleine café onder mijn woning, dat vooral werd bezocht door in Rudolstadt werkende Wessi's, Wossi's (Oost Duitsers die graag voor geslaagde Wessi's wilden doorgaan) en andere *Möchtegerns*,[17] werd frequent geklaagd over de vernietigende *Werdegang* van de eens zo solidaire samenleving. Ook dáár werd in hun afwezigheid regelmatig geroddeld over de in Rudolstadt werkende Wessi's, waarbij men laatdunkend commentaar leverde op hun pochgedrag en de manier waarop zij te koop liepen met hun welvaart en geslaagde positie. Nog voordat er in de kranten berichten verschenen over *Ostalgie*, werd er in dit café een heuse DDR-avond georganiseerd.

---

[15]Statistische gegevens van Rudolstadt over de periode van voor de Wende afkomstig uit *Statistische Jahrbücher der DDR 1988 bis 1990*, van na de Wende van het *Thüringer Landesamt für Statistik*.
[16]Zie ook het artikel over zelfmoordpogingen in Berlijn in Profil (nr.29, 13/07/1992:51). En zie Alexijevitsj (1995) m.b.t. 'post-Wende' zelfmoorden in de voormalige Sovjet Unie.
[17]Letterlijke betekenis: zou graag willen. Voeg toe: rijk zijn. *Möchtegern*'s zijn nieuwe rijken of zij die daar graag voor willen doorgaan.

Die avond was het café 'versierd' met Oost Duitse attributen: tussen de flessen drank stonden Oost Duitse consumptiegoederen (pakken bonen en andere conserven), aan de muur hingen oude Oost Duitse landkaarten en ook op de bar stonden tal van DDR-memorabilia. Veel bezoekers hadden onderdelen van hun oude FDJ-uniform aangetrokken en sommigen begroetten elkaar met de in de FDJ gebruikelijke groet ("wir sind bereit"), anderen hadden DDR-insignes opgespeld ("Für ausgezeichnete Leistungen" en dergelijke). Opvallend was echter dat de muziek die er werd gedraaid niet uit DDR-tijden afkomstig was. Ook nu klonken in het café de bekende hits, waarvan het lied "alles nur geklaut" van de Oost Duitse band Der Prinzen op dat moment zonder twijfel het meest populair was. Tijdens mijn verblijf in Rudolstadt hoorde ik het lied overal: in winkels, cafés, de sportschool en ook bij mensen thuis. Het refrein ervan luidde als volgt:

> es ist alles nur geklaut, heho heho
> es ist alles ja nicht mein', heho heho
> es ist alles nur gestolen, nur gelogen, nur geklaut
> entschuldigung, das hab' ich mich erlaubt, heho, heho
> das hab' ich mich erlaubt

Ik kon de tekst niet anders beluisteren dan als een ironisch—bijtende kritiek op de centrale plaats van geld in de hedendaagse samenleving.

Ook hier niets dan kritiek. De vraag dringt zich op waarom zoveel mensen uitsluitend zó negatief waren over 'de nieuwe tijd'. Hieronder wil ik ingaan op de verschillende redenen die mijn gesprekspartners gaven voor de somberheid waar zij collectief aan ten prooi waren. Zoals gezegd heb ik de door hun gesuggereerde oorzaken samengevoegd tot clusters klachten, die samenhingen met (1) de economie en de economische inrichting van de samenleving, (2) de sociale differentiatie die de introductie van het kapitalisme had veroorzaakt en (3) het vernederende gevoel als tweederangs burgers te worden beschouwd. Binnen die 'clusters' zijn verschillende thema's en subklachten ondergebracht en in alle drie spelen de veranderde omgangsvormen, die gepaard zijn gegaan met de Wende van socialisme naar kapitalisme, een belangrijke rol.

Drie redenen voor Oost Duitse somberheid

Eerste reden – een harde economie: bedrog, privatisering en werkloosheid

In heel Rudolstadt viel me op hoeveel buitendeuren van huizen en flats waren beplakt met een sticker, die bedoeld was om verkopers en vertegenwoordigers op een afstand te houden. De tekst verschilde, maar een veel voorkomende was:

> Wir sind gegen alles versichert. Wir möchten von keiner Sekte bekehrt werden, wir haben bereits einen Staubsauger. Auch ein Lexikon besitzen wir schon. Wir behalten unsere Zeitung. Wir wollen auch die Ilte (Illustrierte: tijdschrift, mv) nicht wechseln. Bitte lassen Sie uns in Ruhe! Danke!

De stickers waren een reactie op één van de eerste Oost Duitse kennismakingen met de keerzijden van de kapitalistische economie. Direct na de opening van de Muur bezochten West Duitse handelaars en vertegenwoordigers het land in groten getale en op de stickers was op bondige wijze een aantal collectieve ervaringen samengevat, die in de voormalige DDR veel kwaad bloed hadden gezet. Bijna iedereen die ik sprak vertelde toen te hebben meegemaakt, dat er vertegenwoordigers aan de deur kwamen die goederen en diensten aan de man probeerden te brengen, waarbij zij op grove wijze misbruik maakten van de Oost Duitse naïviteit inzake de werking van de markteconomie en de meedogenloze manier waarop sommigen zich daarin trachtten te verrijken. Inspelend op gevoelens van verlangen én onzekerheid met betrekking tot de toekomst, werden er toen onder meer dure verzekeringen verkocht voor zaken waartegen men zich in het geheel niet hoefde of kon verzekeren. Mensen werden overgehaald om reizen te boeken naar oorden die bij nader inzien niet bleken te bestaan, of ze kregen voor absurd hoge bedragen kwalitatief slechte producten aangesmeerd.

Daarnaast was de voormalige DDR in die eerste periode na de Wende een gouden markt geweest voor speculanten. Omdat grond en onroerend goed in de voormalige socialistische economie nauwelijks waarde hadden gehad, roken West Duitse speculanten hun kans. Nog vóór de *Währungsunion* reisden West Duitse makelaars *en masse* af naar de DDR op zoek naar de beste stukken grond en interessantst ogende objecten. “Wie im Goldrausch’ seien sie alle ‘durch die DDR gestiefelt’,” zo vertelde een medewerker van één van de bouwbedrijven die er zelf ook als de kippen bij was geweest om “eine schnelle Mark” te verdienen (*Der Spiegel* 13/1990, 140 e.v.). De waardetransformatie die met de introductie van de kapitalistische markteconomie gepaard ging was voor vrijwel alle Oost Duitsers zó onvoorstelbaar, dat ze een makkelijke prooi waren voor de snelle jongens van het kapitalisme. In Rudolstadt circuleerden dan ook tal van verhalen over mensen die tijdens de Wende

lucratief ogende transacties en deals hadden afgesloten, waarvan achteraf moest worden vastgesteld dat er sprake was geweest van regelrechte oplichting.

Naast het gevoel dat er misbruik was gemaakt van hun onbekendheid met betrekking tot de regels van de kapitalistische economie, hadden de economische veranderingen die zich sinds 1989 in de Oost Duitse samenleving hadden voltrokken in de tweede plaats ook kwaad bloed gezet, vanwege de manier waarop de Oost Duitse economie was geprivatiseerd. Zo was er bij voorbeeld van de Oost Duitse industrie sinds de Wende vrijwel niets overgebleven. Hoewel iedereen voor 1989 had gezien hoe verouderd en *herunter gewirtschaftet* veruit het merendeel van de Oost Duitse productiebedrijven was, was de algemene verwachting toch geweest dat er veel zou kunnen worden hersteld wanneer West Duitse productiebedrijven zich in de voormalige DDR zouden vestigen. Dat bleek echter tegen te vallen. Niet alleen waren Oost Duitse bedrijven extreem verouderd en slecht onderhouden, maar bovendien was de productiewijze ook in ecologisch opzicht ver beneden de internationale maat. En omdat de lonen en andere productiekosten in buurlanden als Polen en Tsjechië veel lager waren dan in Duitsland het geval was, gaven (West Duitse) bedrijven die een extra vestiging overwogen veelal de voorkeur aan andere landen boven de voormalige DDR. De *Treuhand* zag zich derhalve genoodzaakt om het merendeel van de tot voor kort relatief productieve fabrieken en andere staatsbedrijven voor een appel en een ei van de hand te doen.[18]

Dat lot trof onder meer het grote chemieconcern in Rudolstadt, waar vóór de Wende 7000 mensen werkzaam waren geweest. Het bedrijf werd in 1993 voor het symbolische bedrag van één DM verkocht aan twee Iraniërs. Nadat de nieuwe eigenaars een grote som geld van het land Thüringen hadden geïncasseerd, bedoeld voor de renovatie en instandhouding van de fabriek, hadden zij 6300 van de 7000 werknemers ontslagen. Kort nadien waren ze met de noorderzon vertrokken –met medeneming van de renovatiesubsidie. Sindsdien poogde het land Thüringen de fabriek op alle mogelijke manieren draaiende te houden maar in 1994 waren ook de resterende 700 werknemers niet zeker van hun baan. Zoals een groot deel van de Oost Duitse productiebedrijven had ook deze fabriek ten tijde van de DDR internationaal bezien tot de Oost- en Midden Europese top behoord. Veel inwoners van Rudolstadt begrepen niet hoe hetzelfde bedrijf en dezelfde producten na de Wende plotseling als *Mist* werden afgedaan. Velen die ik sprak veronderstelden dat er bij de neergang van de Oost Duitse industrie sprake was geweest van kwade opzet. West Duitse producenten zouden er belang bij hebben gehad om alle concurrentie te vernietigen. Voor hen was de DDR

[18]De aanduiding *Treuhand* verwijst naar de *Treuhandanstallt* die, onder verantwoordelijkheid van de *Bundesregierung*, verantwoordelijk was voor de privatisering van de voormalige Oost Duitse staatseconomie.

slechts interessant als afzetmarkt en ze zouden hebben willen voorkomen dat er hier werkelijk iets zou opbloeien.[19]

De voormalige werknemers van de chemische fabriek vormden een substantieel deel van de werkelozen die Rudolstadt rijk was. In 1994 schommelde het percentage werkelozen officieel rond de 20%, maar in die statistieken waren alleen mensen opgenomen die recht hadden op een werkeloosheidsuitkering. Veel vrouwen met een werkende echtgenoot, 55-plussers die in een andere uitkeringscategorie vielen en de grote aantallen mensen die met behulp van een *Arbeitsbeschaffungsmaßnahme* (voortaan: ABM) aan tijdelijke arbeid werden geholpen vielen buiten deze cijfers, waardoor het werkelijke percentage werkelozen eerder rond het dubbele lag.[20] Dat betekent dat minimaal 35-40% van de inwoners van Rudolstadt, die wel wilden en ook zouden kunnen werken, werkeloos was. Dat was ontegenzeglijk een van de belangrijkste redenen waarom de economische hervorming van de DDR in het land zoveel kwaad bloed heeft gezet.

Een groot gedeelte van de werkelozen (zowel in Rudolstadt als in de rest van het land) bestond uit vrouwen, die – anders dan in de oude BRD – allen gewend waren geweest om te werken en een belangrijk deel van hun identiteit aan hun werk hadden ontleend. Voor de meesten van hen gold dat ze sterk te lijden hadden onder het gevoel niet meer nodig te zijn en nergens meer bij te horen. “Vroeger kenden we dat niet”, vertelde de leidster van het Rudolstädter *Wohnungsamt*. Mét het wegvallen van een bestaan dat grotendeels rond het werk georganiseerd was, was voor velen eenvoudigweg *alles* weggevallen. Over bleven slechts de leegte en het gevoel “ich werde nicht mehr gebraucht”. Juist omdat werkeloosheid in de DDR niet had bestaan, was het een fenomeen waar men binnen de voormalige Oost Duitse samenleving geen raad mee wist. Niemand had er enige ervaring mee en ook de vele werkeloze vrouwen hadden – anders dan in de oude BRD het geval was – geen enkel idee of voorbeeld voor ogen hoe ze hun leven zonder werk zouden kunnen inrichten. Ik heb veel vrouwen leren kennen die de dag somber op de bank doorbrachten, wachtend tot hun echtgenoot ’s avonds thuis kwam en niet wetend wat ze met de rest van hun leven moesten aanvangen.

Naast het veelvuldige bedrog waar zij slachtoffer van waren geworden en de harde

[19]Het valt buiten het bereik van dit proefschrift, maar los van dergelijke complottheoretische veronderstellingen is er in heel Duitsland veel kritiek geuit op de manier waarop de privatisering van de DDR heeft plaatsgevonden. Zo heeft b.v. de gerenommeerde Amerikaanse historicus Charles Maier opgemerkt dat “the Treuhand was becoming the symbol for a capitalist takeover that was at once rapacious and inefficient” (1997:295).
[20]Sommigen beweerden dat de werkelijke werkeloosheid zelfs rond de 50% zou liggen, zie b.v. een artikel in het (West Duitse) tijdschrift *Profil* (nr.29, 13/07/1992: 50 e.v.). En ook Maier stelt dat “over one million out of four million workers were without jobs and another million and a half on subsidized ABM (…) make-work assignments” (1997:298).

gevolgen van de economische privatisering, was er een derde reden waarom veel Oost Duitsers ontevreden waren over de economische vereniging van de DDR met de BRD. Die was dat de Oost Duitsers die wél werk hadden, slechts 70% verdienden van het salaris dat er voor een vergelijkbare baan in het westen werd betaald. Omdat de huur en andere kosten voor levensonderhoud inmiddels op gelijk niveau waren getrokken betekende dit, dat ook de werkende inwoners van de DDR veel minder te besteden hadden dan die van de oude Bondsrepubliek.

Het voorgaande maakt duidelijk waarom veel Oost Duitse klaagden over de economische transformatie van hun land. Zoals gezegd gold dat ook voor veel van de Oost Duitsers voor wie de Wende in financieel-economisch opzicht positieve veranderingen had gebracht of zelfs een zegen was geweest. Aangezien de maatschappelijke transformatie tot gevolg had dat hier alles in razend tempo moest worden opgebouwd, omgebouwd, gereorganiseerd, gerenoveerd, geprivatiseerd en gerestitueerd, had de Wende in de voormalige DDR een toename van de sociale differentiatie tot gevolg gehad. Die verschuiving was verantwoordelijk voor een tweede cluster oorzaken van onvrede en teleurstelling.

Tweede reden – toegenomen sociale differentiatie

Tijdens mijn verblijf in Rudolstadt was overal duidelijk te zien dat niet iedereen gelijkelijk had weten te profiteren van de transformatie van het land. Met name in het centrum van de stad waren er enorme verschillen tussen de gebouwen en straten die wél en niet gerenoveerd waren (zie afbeeldingen 20a en b). Wanneer je vanaf het slot, dat enigszins boven Rudolstadt uittorent, naar beneden neerkeek op het stadje ontvouwde zich een vergelijkbaar beeld (zie afbeelding 21). Broederlijk stonden ze naast elkaar, de gebouwen waaraan duidelijk te zien was dat er veertig jaar lang niets aan was gedaan en de gebouwen die recentelijk volledig opnieuw waren opgepoetst. Vergelijkbare contrasten tussen oud en nieuw, verwaarloosd en gerenoveerd waren overal zichtbaar: in de interieurs van woningen en publieke ruimtes, maar ook op parkeerplaatsen en snelwegen, waar zich naast de felgekleurde, glanzende Mercedessen en *four wheel drives* nog steeds een grote hoeveelheid dofgekleurde Trabantjes voortbewoog (zie afbeelding 22).

Het straatbeeld vertoonde een vergelijkbaar beeld. Sommige winkels waren identiek aan de schreeuwend-glanzende koopparadijzen waar ook winkelstraten in het westen door worden gedomineerd. Aan andere winkels was zichtbaar dat er al veertig jaar lang nauwelijks iets aan was veranderd. Een deel van het publiek droeg modieuze kleding en schoenen, terwijl

anderen er in ieder opzicht uitgesproken armoedig bijliepen. In hoofdstuk zeven schetste ik al welke verschillen er zichtbaar waren in de aankleding en inrichting van de huizen die reeds helemaal opnieuw waren ingericht en die, waaraan de afgelopen veertig jaar niets leek te zijn veranderd. En wanneer ik mensen op hun werkplek bezocht, manifesteerde zich daar eenzelfde beeld. Bovendien bestond er daar veelal een groot contrast tussen de ruimtes waar leidinggevenden werkten en de ruimtes waar iedereen toegang toe had of waar ondergeschikten werkten. De uiterlijke verschillen waren zó groot dat het niet moeilijk was om je voor te stellen dat mensen dagelijks op hun werkplek ervoeren dat er een maatschappelijke tweedeling was ontstaan waarin sommigen er nauwelijks toe leken te doen, terwijl anderen overduidelijk tot de winnaars behoorden.

Terwijl de *nouveau riches* ostentatief claxonnerend in hun opvallend versierde auto's op het marktplein van Rudolstadt rondreden en zich nieuwe keukens van soms meer dan 100.000 DM lieten aanmeten,[21] namen de minder gefortuneerden deel aan de inkoopreisjes naar Polen die door een reisbureautje in Rudolstadt werden georganiseerd. Voor 40 DM lieten de deelnemers zich in één dag op en neer rijden naar het net over de grens gelegen stadje Görlitz, waar ze zich te goed deden aan goedkope kanten blouses, pluchen beesten, 'kristallen' glazen, glanzend 'porseleinen' serviezen met bloemen erop, 'echt leren' jacks voor 10 DM en spijkerbroeken die werden aangeprezen als "echte Live's Strauss: there is nothing more American".

Ik ging een keer mee. Nadat de vrouw naast wie ik in de bus zat een dag lang over de markt had gelopen, zeeg ze uitgeput van het kopen neer. Het was zo'n succesvolle dag geweest, ze kon er niet over uit. Wel vier keer vertelde ze over de kristallen glazen van acht mark per stuk, die in Rudolstadt wel 30 DM kostten. Ze had er zovéél gekocht als ze mee kon nemen en direct weer ingetekend voor de volgende inkoopreis. Ze wilde nog meer van dat glas, ze ging het haar hele familie cadeau doen. Was de luxe van kristallen glazen voor haar vroeger niet bereikbaar vanwege ideologische redenen, tegenwoordig waren dergelijke glazen weliswaar op iedere straathoek te koop, maar alleen voor haar buren binnen bereik. Zíj moest ervoor naar het buitenland reizen, want alleen daar, op zo'n Poolse markt kon ook zij zich consumptief uitleven en zich voor even de koning te rijk voelen.[22]

De toegenomen sociale differentiatie van de samenleving was een belangrijke oorzaak van de Oost Duitse frustratie. De pijn dienaangaande werd nog eens extra versterkt vanwege twee bijkomende factoren.

[21]Mededeling keukenverkoper in Rudolstadt.
[22] Zie ook *De Volkskrant* 18/04/1992.

In de eerste plaats waren de toegenomen verschillen op meerdere manieren van invloed op het *onderlinge contact* tussen mensen. De toegenomen maatschappelijke concurrentie had de algehele sfeer in de samenleving verkild en verhard, en door de toegenomen verschillen kwam het vaak voor dat mensen, die vroeger goed bevriend waren, sinds de Wende plotseling niet meer genoeg bij en in elkaar herkenden om het contact voort te zetten. En het kwam eveneens vaak voor dat mensen, die voorheen op een normale en soms zelfs regelrecht vriendschappelijke manier met elkaar omgingen, elkaar sinds de Wende niet meer wilden kennen, omdat ze zich plotseling te goed voelden voor elkaar.

Bovendien, en in de tweede plaats vonden velen het buitengewoon pijnlijk om te merken dat zij geacht werden al deze ontwikkelingen te accepteren, omdat 'het er nu eenmaal bij hoorde', volgens de kapitalistische ideologie over 'succesvol opereren op de vrije markt'. De *toegenomen verschillen* leken *ideologisch volkomen geaccepteerd*. Hoewel beide factoren in de verhalen die mensen me vertelden volledig door elkaar heen liepen, zal ik beide hieronder kort toelichten. Eerst zal ik kort illustreren welke veranderingen zich volgens mijn gesprekspartners op het gebied van het onderling contact hadden voorgedaan, om vervolgens kort in te gaan op het ideologische aspect. (Voor alle duidelijkheid: deze twee factoren horen mijns inziens bij datgene wat ik hiervoor heb aangeduid als 'de tweede reden voor Oost Duitse somberheid: toegenomen sociale differentiatie'.)

Toegenomen differentiatie in onderling contact

Door schade en schande hadden Oost Duitsers gemerkt hoe belangrijk het in een kapitalistische samenleving was om anderen duidelijk te maken dat jíj beter was dan een ander. Steeds moest je jezelf zo goed mogelijk presenteren en zo goed mogelijk voor de dag komen om anderen te overtuigen van je eigen capaciteiten. Zo merkte Claudia – een middelbare scholiere uit Rudolstadt – een keer bitter op, toen we het over West Duitsers hadden: "Die? Die können *spielen* glücklich zu sein". En ze legde uit wat ze daarmee bedoelde:[23]

> Elke keer wanneer er West Duitse musici komen voorspelen bij het orkest van mijn ouders (haar ouders waren beroepsmusici, mv), weten die zich zó goed te presenteren, dat het hele orkest al op voorhand onder de indruk is. Dát zou wat worden. Als ze vervolgens gaan spelen hebben mijn ouders en hun collega's vaak pas heel laat in de gaten dat die West Duitse musici eigenlijk net zo goed spelen als zijzelf en helemaal

[23] In de appendix leg ik uit waarom ik uitspraken van informanten soms in het Duits en soms in het Nederlands weergeef.

niet indrukwekkend veel beter zijn.

Doordat Oost Duitsers dit principe helemaal niet kenden, waren ze zelf regelmatig het slachtoffer geworden van mensen die dergelijke trucjes beter beheersten – zoals op een totaal andere manier ook tot uitdrukking komt in de verhalen over het kopen aan de deur. De Oost Duitse eigenaar van een in 1994 in Berlijn opgericht *Bureau für Imageberatung* legde in een interview met een Nederlandse journalist uit dat Oost Duitsers simpele (uiterlijke) trucs zo slecht doorzagen, omdat het ten tijde van de DDR vooral belangrijk was geweest of men zich had kunnen voegen en richten naar het collectief waar men deel van uitmaakte (*De Telegraaf* 10/12/1994). Daardoor, zo legde hij uit, was het Oost Duitsers in feite steeds *afgeleerd* om zich boven de groep te verheffen. Ideologisch afkeurenswaardig was het jezelf onderscheiden van anderen iets, waarvoor men zich had leren schamen. Omdat Oost Duitsers zodoende niet gewend waren om door mooie praatjes en opgepoetste uiterlijke presentaties héén te prikken en kijken, waren zij sinds de Wende een gemakkelijke prooi geweest voor allerhande bedrog.

Toegenomen differentiatie ideologisch geaccepteerd

Daarnaast vonden veel mensen het zoals gezegd ook in algemene zin pijnlijk om te merken, dat de vrijheid om het bestaan naar eigen goeddunken vorm te geven door iedereen op een andere manier werd ingevuld. De al eerder aangehaalde medewerksters van de *Diakonie* vertelden bij voorbeeld, dat veel vriendschappen te lijden hadden onder de toegenomen mogelijkheden: de één deed plotseling dit, de ander iets heel anders en daardoor werd duidelijk dat men minder gemeen had en minder op elkaar leek dan men voorheen had gedacht. Een van de vrouwen merkte tijdens een van onze gesprekken eens somber op: “diese sogenannte Freiheit hat viele Ketten gesprongen”. En de leidster van het *Wohnungsamt* legde me uit dat zelfs mensen die zich vroeger hadden beklaagd over de grote mate van uniformiteit die het leven in de DDR had gekenmerkt, nu merkten dat juist dát aspect van het Oost Duitse bestaan iets prettigs en egaliserends had gehad. Juist het feit dat het leven voor iedereen op dezelfde wijze was georganiseerd, had er óók voor gezorgd dat mensen zich onderling meer gelijk hadden gevoeld én betoond dan nu het geval was:

> We woonden allemaal in dezelfde woonblokken, vandaar zijn we ‘s morgens naar het werk gegaan waar het verloop van de dag bekend was. Het kind ging naar de crèche, later naar de *Krippe* en nog weer later naar school. In ieder geval was het tien uur per dag onder de pannen en als het ‘s avonds thuiskwam wist je ook dat hij naar *Notruf* had gekeken en dan kon hij naar bed. Op het werk kreeg iedereen een warme maaltijd. Dat kostte 70 *pfennig* per week. Het eten was niet te eten en iedereen had geklaagd,

> maar de arts at in de kantine hetzelfde vieze eten voor hetzelfde bedrag als iedereen en daarna ging hij, omdat het zo vies was, net als alle anderen naar de kiosk aan de overkant om een stuk *Kuchen* te halen. Wanneer hij tomatensla had willen hebben, was dat onmogelijk, zoals dat voor iedereen onmogelijk was. Al had hij er bij wijze van spreken 50 *Ostmark* voor neergeteld, hij kreeg net zo min tomatensla als ieder ander. Vandaag de dag echter, laat diezelfde arts zijn assistente elke dag een andere salade voor hem halen als hij daar zin in heeft. En het is volstrekt ondenkbaar dat hij nog samen met haar eet. Sterker nog: hij houdt haar op grote afstand. Hij heeft haar in dienst, maar de inkomensverschillen tussen beiden zijn vandaag de dag wel erg groot geworden. Over die verschillen heeft híj haar wijsgemaakt dat hij zich diep in de schulden heeft moeten steken om de praktijk op te zetten, zodat hij haar weliswaar in dienst kan nemen, maar haar slechts een klein salaris kan betalen. En dan wil hij niet dat zíj weet dat híj tegenwoordig een echt kleed in zijn woonkamer heeft liggen en niet meer, zoals vroeger, hetzelfde kleed uit de *Konsum* als zij en iedereen. Vroeger hadden we allemaal dezelfde spullen gekocht omdat er geen andere waren en daardoor was het méér gelijk. De inkomensverschillen waren er wel, maar ze waren minder groot dan nu. En omdat er niets was, had iedereen voor zijn geld hetzelfde kunnen kopen. Er was weliswaar niet veel, maar wat er was, was er voor allen.

Uit deze lange anekdote komt duidelijk naar voren dat er vroeger óók verschillen hadden bestaan, maar dat die veel minder aan de dag traden, waardoor er minder aanleiding was voor (openlijke tekenen van) jaloezie dan nu het geval is. Daardoor kon men zichzelf en elkaar wijsmaken dat dergelijke gevoelens ten tijde van de DDR niet of nauwelijks hadden bestaan. Terwijl nu? “Als een bijtend zuur vreet de jaloezie zich door de samenleving”, aldus een van de *Diakonie*-medewerksters.

Het is een veelzeggende uitspraak, waarin in de eerste plaats tot uitdrukking komt dat er – zoals ik in de vorige hoofdstukken duidelijk hoop te hebben gemaakt – in de DDR méér werd onderdrukt dan politieke bewegingsruimte alleen. Onder het motto van onderlinge gelijkheid werden (sociaaleconomische) verschillen ideologisch gerelativeerd en toegedekt, en in praktisch opzicht traden ze ook daadwerkelijk minder aan het licht, omdat de consumptieve tekorten ervoor zorgden dat het weinige dát er was relatief eerlijk werd verdeeld én omdat iedereen gemeenschappelijk verlangde naar het Westen met zijn veelheid aan goederen. De uitspraak is in de tweede plaats dan ook veelzeggend omdat daarin duidelijk wordt wat ik hiervoor al aanstipte, namelijk, dat de pijn over de sinds de Wende toegenomen differentiatie grotendeels samenhing met het feit dat deze in de kapitalistische

samenlevingsorde ideologisch werd gelegitimeerd in plaats van veroordeeld.[24] Onder het motto dat iedereen verantwoordelijk is voor zijn eigen bestaan en dat verschillen er nu eenmaal bijhoren, hoefde men zich er tegenwoordig niet voor te schamen zelf in een dure auto rond te rijden en zich te goed te voelen om met de werkeloze buurman een biertje te drinken.[25] Volgens dezelfde ideologie was er ook niemand anders verantwoordelijk voor, wanneer jíj ervoor koos om je te verzekeren tegen nutteloze zaken of een simpele stofzuiger van bijna 1000 DM aan te schaffen.

De reeds lang voor de Wende uit de DDR vertrokken schrijfster Monica Maron heeft een treffende analyse over de pijn die Oost Duitsers ervaren ten gevolge van de toenemende sociaal-economische differentiatie in de voorheen socialistische samenleving. Volgens haar houdt die vooral verband met het feit dat er sinds het wegvallen van het socialisme in de DDR geen ideologische rem meer bestaat, met behulp waarvan de onderlinge *on*gelijkheid zo niet kan verdwijnen, dan toch in ieder geval moreel kan worden verworpen, waardoor 'de verliezers' zich tenminste nog door een ideologisch gelijk gesteund weten. Bitter stelt Maron dat Oost Duitsers sinds de Wende vooral

> ihre gewohnte Gleichheit [vermissen]. Als sie noch alle eher wenig als viel, eben nur gleich viel hatten, fühlten sie sich offenbar auch gleich wert. Eine der häufigsten Fragen in diesem Land war: Du glaubst wohl, du bist was Besseres. Was Besseres war niemand (…). In Fragen des Geschmacks und der Bildung war die Behauptung, man lebe in der Diktatur des Proletariats, keine Lüge. Und so plötzlich ist das vorbei; die Kränkung ist die tiefste und kann nicht vermieden werden. (1992:138)

Ik ben het met Maron eens. Ook ik denk dat de voornaamste reden waarom Oost Duitsers zo'n last hebben van de sinds de Wende toegenomen differentiatie is, dat de toegenomen mogelijkheden en bewegingsvrijheid zichtbaar en zegbaar hebben gemaakt wat voorheen verstopt bleef – onder een ideologisch taboe, materieelconsumptieve tekorten én de daarmee gepaard gaande collectieve, en dus onderling verbindende, verlangens naar een welvarende wereld.

---

[24]De aanduiding 'pijn' is hier niet alleen metaforisch, maar ook letterlijk bedoeld. Zie McDonald & Leary (2005), die hebben laten zien dat sociale uitsluiting vaak niet alleen met mentale, maar ook met fysieke pijn gepaard gaat.

[25]Dit voorbeeld – geen biertje meer drinken met de buurman – hoorde ik van meerdere mensen.

Derde reden – een nieuw bestaan en tweederangs burgers

De laatste cluster klachten hing samen met het feit dat Oost Duitsers collectief het gevoel hadden dat ze tweederangs burgers in eigen land waren geworden, hetgeen mede werd veroorzaakt door de neerbuigende manier waarop zij zich door West Duitsers bejegend voelden.

Sinds de Wende is vrijwel niets hetzelfde gebleven in de voormalige DDR. Veranderd zijn niet alleen de politieke, economische en juridische inrichting van de samenleving, maar ook de materiële, infrastructurele kenmerken daarvan. Een psychologe, werkzaam bij de *Diakonie* in Rudolstadt, vertelde dat ze zich tijdens de Wende reeds in een vroeg stadium had gerealiseerd hoe alomvattend de transformatie zou zijn, die haar en haar landgenoten te wachten stond. Omdat ze vreesde de greep op haar leven te zullen verliezen nam ze zich voor om zich althans op een klein deelgebied, dat betrekking had op haar werk met jeugdigen, te verdiepen in wat er precies zou veranderen en wat daarvan de (juridische) consequenties zouden zijn. Toen ze er vijf jaar later over vertelde herinnerde ze zich nog goed hoeveel tijd en moeite dit haar indertijd had gekost:

> Ik wilde persé niet het gevoel hebben, dat de ontwikkelingen over me heen gerold zouden worden. Ik wilde begrijpen, wat er ging gebeuren en hoe die nieuwe samenleving functioneerde, die er aan zat te komen. Ik wilde begrijpen, wat er op me af kwam. Nachtenlang heb ik me verdiept in het arbeidsrecht en het jeugdrecht, maar ik ben waarschijnlijk de enige geweest die dat toen zo intensief heeft gedaan. De meeste mensen hebben zich volkomen door de ontwikkelingen laten overweldigen.

Inderdaad legden mensen mij vaak uit dat hun onvrede over de Wende niet alleen samenhing met de enorme snelheid waarmee de veranderingen hadden plaatsgevonden, maar vooral ook met het feit dat *het gehele Oost Duitse bestaan* zo ongeveer van de ene op de andere dag naar beproefd West Duits model werd ingericht, waarbij eigenlijk niets van wat voorheen in de DDR had bestaan de moeite van het bewaren waard heette te zijn. Ter illustratie verwees men bij voorbeeld naar de uitvoerige discussies die er in 1993 en 1994 hadden gewoed over de vraag of één van de voormalige Oost Duitse verkeerstekens, de zogenaamde *grüne Pfeil*, in het oosten van Duitsland mocht blijven bestaan en wellicht zelfs ook in de oude BRD moest worden ingevoerd. Het langdurige politieke geharrewar dat daarover was losgebarsten stond volgens de meeste mensen in geen verhouding tot de snelle en rigoureuze manier waarop *alles* wat voorheen de DDR was met de grond gelijk was gemaakt. De snelheid waarmee en rigoureuze manier waarop hun bestaan terzijde was geschoven, had velen het gevoel gegeven

dat zijzélf als nietswaardig werden beschouwd.

Een van de terreinen waar dat gevoel zijn concrete bevestiging vond, was in de manier waarop de personele bezetting van de na de vereniging in de voormalige DDR ontstane vacatures werd ingevuld. Vanaf het moment dat de socialistische samenleving ophield te bestaan, moest een groot aantal banen opnieuw worden verdeeld – bij voorbeeld op het terrein van justitie en openbare orde. Daarnaast werden alle mensen in overheidsdienst op Stasi-betrokkenheid gecontroleerd en de meeste mensen waarbij die betrokkenheid was vast komen te staan werden ontslagen. Samen met het grote aantal banen dat nieuw ontstond door de introductie van de markteconomie, kwam er in de voormalige DDR tijdens en na de Wende een groot aantal banen vrij. Oost Duitsers vertelden dat zij met lede ogen hadden moeten aanzien hoe bij de verdeling daarvan mensen uit de oude BRD stelselmatig werden bevoordeeld ten opzichte van Oost Duitsers. Voor een deel lag dat voor de hand, zoals bij de voormalige Oost Duitse officieren van justitie, rechters en een groot deel van het politieapparaat, maar dat bij voorbeeld ook de nieuwe directeuren van het museum en het theater in Rudolstadt uit het Westen afkomstig waren, stuitte op minder begrip. Hetzelfde gold voor de vele West Duitsers die sinds de Wende aan het Rudolstädter ambtenarenapparaat waren toegevoegd. Allerwegen overheerste het gevoel dat Oost Duitsland werd bestuurd door West Duitsers die *in eigen land niet goed genoeg* waren om hun ambities te verwezenlijken, maar die in de toetreding van 'het Oosten' hun kans zagen.[26] Daar kwam nog bij dat, terwijl Oost Duitsers slechts 70% van het salaris ontvingen dat er voor een vergelijkbare baan in het Westen werd betaald, West Duitsers voor hún werkzaamheden in het Oosten een extra toelage ontvingen, die allerwegen smalend als *Busch-* of *Dschungelzulage* werd omschreven.[27]

Een andere ontwikkeling die Oost Duitsers het gevoel gaf tweederangs burgers in eigen land te zijn, hing samen met een van de meest omstreden bepalingen in het Duitse verenigingsverdrag: het recht op restitutie van eigendom. Volgens die clausule moest alle onroerend goed, dat na 1949 onrechtmatig door de Oost Duitse staat was toegeëigend, worden gerestitueerd aan de rechtmatige eigenaars.[28] Deze maatregel heeft in het oostelijk deel van Duitsland een massale bezitsverschuiving veroorzaakt, waarbij allerwegen huizen en

---

[26]In Rudolstadt sprak ik een aantal West Duitsers die ronduit toegaven dat dit in hun eigen geval klopte.

[27]Deze toelage was bedoeld om de extra kosten van een verblijf in 'het buitenland' te dekken, maar door velen werd het als een soort smartengeld gezien. Reden voor Oost Duitsers om te denken dat West Duitsers slechts vanwege de extra verdiensten (en carrièremogelijkheden) bereid zouden zijn in de Oost Duitse 'jungle' te werken.

[28]De maatregel had geen betrekking op alles dat tussen mei 1945 en oktober 1949 werd gecollectiviseerd, of door de Russen was meegenomen, maar slechts op het onroerend goed dat had toebehoord aan mensen die 'uit eigen beweging' hadden besloten de DDR te verlaten. Gezien het feit dat de DDR een dictatuur was valt er te twisten over de vraag of hier sprake was van 'eigen beweging' en een 'eigen besluit'.

grondstukken ván de Oost Duitse bewoners zijn overgedragen áán mensen, die zichzelf al decennialang als West Duitser beschouwden. In sommige gemeenten was sinds de Wende 80% van de huizen en grondstukken opgeëist.[29] Toen ik in Rudolstadt was, was de sluitingsdatum voor het indienen van een aanvraag tot restitutie van eigendommen voorbij. In totaal werden er 3500 aanvragen ingediend, waarvan midden 1994 32% was afgehandeld. De leidster van de Rudolstädter vestiging van het *Amt für offene Vermögensfragen* (de instelling die de restitutieaanvragen beoordeelde en afhandelde), vertelde me dat drie kwart van de aanvragen gehonoreerd werd. Saillant detail hierbij was echter dat de 3500 aanvragen betrekking hadden op 10.000 stuks onroerend goed. De gemiddelde aanvraag tot restitutie gold derhalve voor drie gebouwen. Dat betekende dat diegenen, die de DDR indertijd hadden verlaten, over het algemeen diegenen waren, die ook toen al veel bezaten. Uitgerekend zíj werden nu door deze maatregel extra bevoordeeld.

In de ogen van het merendeel van de Oost Duitse bevolking was de manier waarop het recht op restitutie van eigendom werd ingevuld een pijnlijk concreet voorbeeld van de financiële en materiële overname van de DDR door West Duitsland. Aangezien het over het algemeen West Duitsers waren die van de maatregel profiteerden, terwijl Oost Duitsers het nakijken hadden, luidde een algemeen gevoelen ongeveer zó als in een artikel in *Neues Deutschland* (de voormalige Oost Duitse partijkrant) werd opgemerkt: "[a]lle Eigentümer sind gleich, die westdeutschen gleicher" (11/02/1994).[30]

Het gevoel tweederangs burgers in eigen land te zijn werd volgens velen tevens bevestigd door de manier waarop West Duitsers hen tegemoet traden. Van de blijdschap en wederzijdse verbroedering die er tijdens de Wende tussen Oost en West Duitsers had geheerst, was niet veel meer over toen ik in Rudolstadt verbleef. "De Muur is weg, maar de muur in de hoofden is alleen maar groter geworden", was één van de zinnen waarmee de onderlinge verhoudingen werden getypeerd. Duitsland dreigde in toenemende mate een land van *Ossi's* en *Wessi's* te worden. Volgens Oost Duitsers gedroegen West Duitsers zich alsof ze de wereld in hun zak hadden. Ze keken neer op Oost Duitsers en bejegenden hen arrogant en neerbuigend. Deze attitude werd volgens Oost Duitsers ingegeven door het louter op geld en status gerichte West Duitse perspectief op de wereld. Daardoor zouden zij Oost Duitsers niet zien staan. Steeds weer zouden West Duitsers Oost Duitsers erop wijzen dat ze niets voorstelden, wereldvreemd waren, achter liepen en nog heel wat moesten leren. Mede daarom zouden de meeste West Duitsers (nogmaals: in de ogen van Oost Duitsers) de vereniging van

[29]Zie een artikel hierover in *Stern* (15/04/1992, p. 46 e.v.).
[30]Zie Dahn (1994) voor een Oost Duits perspectief op de restitutie van woningen in de voormalige DDR.

de twee Duitslanden achteraf geen succes vinden.

Inderdaad verschenen er in de Duitse media regelmatig berichten waaruit bleek dat West Duitsers zich afvroegen of de Muur niet beter had kunnen blijven staan. Doorgaans werd die vraag ingegeven door de kosten die er gemoeid waren met de renovatie en modernisering van de DDR. In het verlengde daarvan wisten veel inwoners van Rudolstadt me te vertellen hoe gepikeerd West Duitsers hadden gereageerd op de (in hun ogen veel te) snel toegenomen welvaart in de voormalige DDR. Een vrouw van middelbare leeftijd vertelde me bij voorbeeld dat zij en haar man met haar uit het westen afkomstige zus op vakantie waren geweest naar Spanje. Toen de rest van het busgezelschap hoorde dat zij en haar echtgenoot uit de DDR kwamen, regende het vragen: "wie könnt ihr das denn leisten?" Zelfs toen ze een eind aan de vragen trachtte te maken door – ten onrechte – te zeggen dat haar zus de reis had betaald, ontstonden er steeds weer nieuwe discussies: "jullie hebben niets in de pensioenpot betaald en krijgen nu wel ons goede geld!" Op een gegeven moment had de Oost Duitse vrouw aan een West Duitse vrouw gevraagd of zijzélf had gewerkt. Toen bleek dat de vrouw een pensioen ontving omdat haar man had gewerkt. De Oost Duitse vrouw kon zich er na al die tijd nog steeds over opwinden: "we moeten ons steeds maar weer klein opstellen en dankbaar zijn omdat we nu ook dat mooie geld hebben! Alsof wíj de afgelopen vijftig jaar niet hebben gewerkt!"

De moeizame verhouding tussen West en Oost Duitsers was het onderwerp van veel moppen, die in de tijd dat ik in Rudolstadt verbleef in de plaatselijke krant werden afgedrukt en in moppenboekjes werden gepubliceerd. Over de door West Duitsers gewenste scheiding van het inmiddels verenigde Duitsland trof ik onder meer de volgende mop aan:

Treffen sich ein Ossi und ein Wessi.

Sagt der Ossi zum Wessi: 'Wir sind ein Volk!'

Antwortet der Wessi: 'Wir auch!' (Ensel 1994:42).

Ook het West Duitse venijn met betrekking tot de hoge kosten van de vereniging én de vermeend snelle verrijking aan Oost Duitse zijde was het thema van veel cartoons, evenals de wereldvreemdheid waarvan Oost Duitsers meenden dat West Duitsers deze kenmerkend voor hen achtten (zie afbeelding 23).

Zoals op afbeelding 23 wordt gesuggereerd, zagen veel Oost Duitsers West Duitsers inderdaad als een soort neokoloniale overheersers die niet alleen dachten dat zij de hele DDR, inclusief de inwoners van dat land, met hun geld konden opkopen, maar die zich daarbij bovendien meenden alles te kunnen permitteren. De Oost Duits historicus Kurt Finker is van mening dat zij in de voormalige DDR gewend zijn op te treden als "Herrenmenschen in einer

Kolonie" (zie interview met hem in *Neues Deutschland* 20/05/1994). Mede hierdoor voelden veel Oost Duitsers zich "Heimatvertriebene in eigenen Land", aldus een niet met name genoemd psychiater in een interview in het tijdschrift *Profil* (13/07/1992:50). Dat zelfs kinderen zich bewust waren van de gevoelens van vernedering die in de voormalige DDR zo sterk leefden, bleek onder meer uit de volgende zinsnede, afkomstig uit een opstel dat een 14-jarige jongen schreef onder de titel 'Deutschland. Ein Land von Ossis und Wessis?':

> Ich finde es schlimm so die Ossis hinzustellen als wären sie dumm, sie wüsten nichts, haben noch nie was von Hifi und Video gehört. Es stimmt ja das wir noch einiges dazu lernen müßten, aber so dumm waren wir nun wirklich nicht.

In het verlengde van dit alles zouden de vele tekenen van *Ostalgie* dan ook vooral moeten worden beschouwd als een vorm van protest tegen de volledige devaluatie van Oost Duitse biografieën.[31]

Hoewel het evident is dat het voor Oost Duitsers pijnlijk was om te moeten ervaren hoe hun hele leven en verleden van de ene op de andere dag als volstrekt waardeloos terzijde werden geschoven, dringt zich toch de gedachte op dat ze dat in eerste instantie zélf in overgrote meerderheid hartstochtelijk hebben gewenst. Het was immers de Oost Duitse bevolking, die in de herfst van 1989 niets liever wilde dan de opheffing van hun land en aansluiting bij de BRD. De monsterzege die de (op snelle hereniging gerichte) CDU bij de eerste vrije verkiezingen in maart 1990 boekte, hing grotendeels samen met de uitdrukkelijke belofte dat er van enige hervorming van het socialisme en/of de DDR geen sprake zou zijn. De meerderheid van de Oost Duitse bevolking wilde het verleden inderdaad – zoals de dagboekschrijvende directeur indertijd in zijn dagboek noteerde – "zo snel mogelijk begraven". Hoe begrijpelijk de pijn omtrent de devaluatie van Oost Duitse biografieën ook is, ook in die Oost Duitse klacht valt één element op door afwezigheid: mijns inziens maakt de West Duitse blik ook iets zichtbaar dat men zelf eenvoudigweg niet wil(de) waarnemen.

Wat er weg bleef en de blik van de ander

In meer algemene zin, bleef er mijns inziens een belangrijk element weg in de manier waarop er over de inter-Duitse verhoudingen werd gesproken, en dat was het gegeven dat Oost Duitsers de (bewoners van de) wereld aan de andere kant van de Muur voorheen sterk hadden

[31]Over *Ostalgie* is veel geschreven, vooral in de (Duitse) media. Een artikel waarin een groot aantal visies op het fenomeen helder wordt weergegeven in *Le Monde Diplomatique* (augustus 2004).

geïdealiseerd – om zich vervolgens te kunnen identificeren met het positieve beeld dat dit opleverde. Voorheen fungeerde het Westen voor veel Oost Duitsers immers als de imaginaire ruimte waar zij de ultieme vervolmaking van *zichzelf* meenden te kunnen realiseren. In West Duitsers zagen zij zichzelf, onder betere materiële omstandigheden. Het moet dan ook buitengewoon pijnlijk zijn geweest om na de Wende te moeten merken dat die herkenning bepaald niet wederzijds was. Waar Oost Duitsers in hun West Duitse buren *au fond* zichzelf zagen, daar werd de blik aan West Duitse zijde meedogenloos gepareerd: 'wij zoals jullie? Gelukkig niet zeg! Jullie zoals wij? Hoezo? Op basis waarvan eigenlijk?' Door het toegenomen contact dat er sinds de Wende van 1989 tussen West en Oost Duitsers mogelijk was, bleek steeds duidelijker dat 'het perfecte West Duitse bestaan' veel méér het product was van de Oost Duitse projectieve verbeelding dan Oost Duitsers voorheen wilden inzien. Daarmee dreigde tevens duidelijk te worden wat de geïdealiseerde projectie van daarvoor eigenlijk óók was: een manier om alle onwelgevalligheden uit het eigen collectieve zelfbeeld weg te poetsen. Mijns inziens deed de (vermeende) West Duitse post-Wende minachting voor de Oost Duitse bevolking vooral zoveel pijn omdat Oost Duitsers in de neerbuigende blik van de ander hun eigen – tot dan toe niet waargenomen en bij voorkeur ontkende – vuil moesten herkennen.

In haar boekje *Versuch, mir und anderen die ostdeutsche Moral zu erklären* (1995) heeft Annette Simon eveneens opgemerkt dat de West Duitse blik op de Oost Duitse geschiedenis haar heeft geholpen om een aantal minder welgevallige aspecten uit haar eigen biografie zuiver waar te nemen. Zo heeft zij bij voorbeeld pas achteraf, na de Wende terugkijkend en met behulp van een door West Duitsers ontwikkelde blik op haar geschiedenis, leren inzien hoezeer het voorheen door haar gehanteerde perspectief op haar leven, de DDR en de geschiedenis was bepaald door "den 'Herrschenden' (…) diesen Staat" (1995: 47-8), terwijl zij tot dan toe meende dat ze daar slechts een kritische en dissidente band mee had:

> Wichtig scheint mir, daß die Loyalität zur DDR, die uns ja nun wirklich eingehämmert wurde (...), daß diese Loyalität irrationale, fast könnte ich sagen mystische Dimensionen hatte. Irgendwie haben die platten, uns übergestülpten Muster doch bis in die Tiefe, ins Unbewußte gewirkt (1995:48).

Verder heeft de blik van West Duitsers Simon duidelijk gemaakt hoeveel zij zich vroeger níet heeft gerealiseerd, waarvan zij zich pas sinds de Wende bewust is geworden. Juist het feit dat zij pas achteraf en middels de blik van de ander al díe aspecten uit haar eigen bestaan heeft moeten herkennen, die ze daar vroeger zorgvuldig uit had weggeretoucheerd, heeft bij haar

een gevoel van schaamte teweeg gebracht. Zij suggereert dat iets vergelijkbaars voor veel Oost Duitsers zou kunnen gelden en dat dát de reden zou kunnen zijn waarom zij zich massaal teweer stellen tegen het negatieve West Duitse beeld op hun samenleving en geschiedenis: "wenn man sich schämt, schlägt man lieber die Hände vors Gesicht als sich vor einen Spiegel zu setzen oder sich gar im Auge eines Westlers zu spiegeln" (idem.: 63).

Ik denk dat haar analyse klopt. Via de afkeurende blik van diegenen, met wie het voor Oost Duitsers voorheen juist zo prettig was om zich te identificeren, werd Oost Duitsers getoond hoe geïdealiseerd het eigen zelfportret tot nu toe was geweest. Dit inzien was echter zó bedreigend, dat de meeste Oost Duitsers de kritische, veroordelende blik van de West Duitse ander na de *Wende* uit de weg gingen. Zij hielden deze op een afstand door gebruik te maken van vormen van kapitalismekritiek, die bij alle socialistisch geschoolde burgers vóór in de gedachten lagen en die allerwegen (ook bij veel West Duitsers) op herkenning en instemming konden rekenen. 'In het Westen draait alles om geld.' In de mate waarin *iedereen* het daarmee eens kan zijn, zijn de woorden bijna vergelijkbaar met het officiële Oost Duitse staatslabel 'antifascistisch' – vrijwel niemand zou het aandurven om het tegendeel te verdedigen…

In de Oost Duitse voorstelling over de *Werdegang* van hun eigen samenleving sinds de Wende, hadden de komst van het kapitalisme, de Wessi en zijn vermaledijde spullen en geld ervoor gezorgd dat hun voorheen zo solidaire samenleving plots werd "verteerd door jaloezie" en onderlinge concurrentie. Vaak werd het letterlijk zo gezegd: "sinds de komst van de *Wessi*'s en de DM, is onze hele samenleving veranderd". Alsof het louter en alleen om van buitenaf komende natuurkrachten ging in plaats van om ontwikkelingen en tendensen waarbij ook de eigen landgenoten betrokken waren.[32] Erkennen dat het in de eerste plaats *Oost* Duitsers waren, die stinkend jaloers waren en elkaar beconcurreerden alsof hun leven ervan afhing, zou echter het definitieve einde hebben betekend van de voorstelling van de eigen samenleving als een in wezen warm en solidair geheel.

Mijns inziens moet de opkomst van *Ostalgie* in dit licht worden beschouwd: als een tegenwicht tegen het dreigende inzicht dat het Oost Duitsers waren, die geen biertje meer wilden drinken met hun buurman omdat ze hem geen blik waardig meer gunden sinds hij werkeloos was geworden en dus als een verliezer moest worden aangemerkt. *Ostalgie* deed iets vergelijkbaars als voorheen het collectieve verlangen naar het Westen. Ook díe

[32]Parry & Bloch (1989) hebben laten zien dat de introductie van geld vaak negatieve gevolgen lijkt / heet te hebben, terwijl het daarbij bij nadere beschouwing om fenomenen blijkt te gaan, die voordien reeds lang bestonden, maar door de introductie van geld geobjectiveerd werden en daarmee onder één noemer konden worden gebracht.

collectieve voorstellingen hielpen om de Oost Duitse rijen te sluiten tegen de denkbeeldige vijand, die Oost Duitsers ervan weerhield om werkelijk te worden wie zij zo graag wilden zijn. Voorheen koesterden Oost Duitsers zich in het harmonieuze beeld van de West Duitser als degene die zij eigenlijk zouden zijn geweest, als de geschiedenis de grens anders had getrokken. Die collectieve fantasie hielp hen om de meest onaangename aspecten van hun eigen samenleving aan het zicht te onttrekken. In die voorstelling was impliciet een bepaalde 'tegenstander' gedacht: de Muur, de geschiedenis, "die da oben" – alles, dat hen er als het ware 'met harde hand' van weerhield om onder elkaar een even harmonieuze samenleving te realiseren als zij in de BRD fantaseerden te zien. Met behulp van die fantasie trachtten Oost Duitsers zichzelf en elkaar wijs te maken dat zij zelf eigenlijk slechts geneigd waren tot grote onderlinge solidariteit, maar dat het aan de vervreemdende omstandigheden te wijten was, dat dat niet lukte.

Toen kwam de Wende. Oost Duitsers verwachtten *eindelijk* zo te kunnen worden als hun beeld van het westen was geweest. Eindelijk zouden ook zij in staat zijn om iets te bereiken in het leven, zonder dat dit ten koste zou gaan van onderlinge saamhorigheid. Dat nu, bleek niet het geval. Wat in het onbarmhartige licht van de geïntroduceerde kapitalistische samenlevingsorde zichtbaar werd was, dat Oost Duitsers onder elkaar veel méér verbonden werden door collectief verstopte ervaringen van onderlinge *competetiveness* en krabbenstreken, dan door zoiets gelukzaligs als het gemeenschappelijke verlangen naar een harmonieuze wereld. De pijn die de vereniging van de twee Duitslanden in de voormalige Oost Duitse samenleving heeft veroorzaakt is mijns inziens dan ook voor een belangrijk deel te wijten aan het feit dat de Wende hen heeft beroofd van de collectieve fantasie, waarmee zij gewend waren om de hen onwelgevallige aspecten van hun eigen bestaan als niet wezenlijk bij hen horend terzijde te schuiven. Daardoor gebeurde, wat op theoretische gronden voorspeld had kunnen worden, namelijk dat zichtbaar werd, wat de harmonieuze fantasie verborgen hield.

> It is this traumatic moment of the political qua encounter with the real that initiates again and again a process of symbolisation (…) [leading] to the emergence (...) *of a new social fantasy (...) in the place of the dislocated one*, and so on and so forth (Stavrakakis 1999:73-4, curs. mv)

Sinds zij niet langer konden vluchten in de fantasie dat zij eigenlijk zó waren als die ander, aan de andere kant van de Muur, zijn Oost Duitsers hun toevlucht gaan nemen tot een nieuwe fantasie, die van de *Ostalgie*. (parafrasering:) "Vroeger leefden wij warm en gemoedelijk en het komt door het vermaledijde kapitalisme dat daar sinds 1989 zo weinig van over is

gebleven”. Daarmee trachtten Oost Duitsers het voornaamste te behouden van hetgeen de Wende in hun land dreigde te vernietigen: de vluchtweg van de fantasie. *Ostalgie* werkt, omdat het is opgebouwd uit elementen die weliswaar kenmerkend waren voor het Oost Duitse bestaan in de socialistische DDR, maar dan op zo’n manier bijeen gebracht, dat één van de meest wezenlijke ervaringen van wat het van meet af aan óók heeft betekend om Oost Duitser te zijn, daaruit was weggesneden: een volk met een gemis, zoals Borneman in navolging van zijn Oost Duitse gesprekspartners zo treffend heeft geconcludeerd.